Από την Τούζλα στην Κάτω Σούδα. Το χωρικό και κοινωνικό αποτύπωμα των ιστορικών μεταβολών στον Οθωμανικό οικισμό.

Γιάννης Κορκίδης - Μυρτώ Πασχαλίδη
επιβλ. καθηγητής: Ασλανίδης Κλήμης

Πολυτεχνείο Κρήτης - Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών
Χανιά 2023

Περιεχόμενα

Σελ.

1. Εισαγωγή 4

1.1_ Επιλογή του θέματος 4
1.2_ Σκοπός εργασίας – Αντικείμενο εργασίας 4
1.3_ Μέθοδος συλλογής στοιχείων 4
1.4_ Συγκρότηση Εργασίας – περιοδολόγηση 5
1.5_ Ερευνητικά ερωτήματα 5

2. Ιστορικό Σημείωμα – Η Σούδα και η Κάτω Σούδα 6

2.1_Ο οικισμός της Κάτω Σούδας από την ανέγερσή του μέχρι τη Γερμανική κατοχή. 7
2.2_Ο οικισμός της Κάτω Σούδας από τη Γερμανική κατοχή μέχρι και σήμερα. 12

3. Πρόσφυγες στην Ελλάδα 14

3.1_Οι πρώτοι μήνες. 15
3.2_Η κατάσταση μετά την συνθήκη της Λωζάνης και την έναρξη της αποκατάστασης. 15
3.3_Πρόσφυγες στα Χανιά 19

4. Η εξέλιξη του οικισμού της Κάτω Σούδας 20

4.1_Ο οικισμός της Κάτω Σούδας την περίοδο 1923-1946, Άφιξη προσφύγων - περίοδος της Γερμανικής κατοχής. 22
4.2_Ο οικισμός της Κάτω Σούδας την περίοδο 1946-1967, Επανακατοίκηση οικισμού - Από την Λήξη Γερμανικής κατοχής μέχρι τη Δικτατορία 30
4.3_Ο οικισμός της Κάτω Σούδας την περίοδο 1967-1990, Περίοδος εκτεταμένων επεμβάσεων στον οικισμό – Δικτατορία και πρώτες μεταπολιτευτικές δεκαετίες. 36
4.4_Ο οικισμός της Κάτω Σούδας την περίοδο 1990-2023, Σύγχρονη ιστορία του οικισμού και η σημερινή κατάσταση του. 42
4.5 _ Αποτύπωση οικισμού 48

5. Συμπεράσματα 54

5.1_Ο οικισμός κατά την ανέγερσή του στις αρχές της δεκαετίας του 1870 54
5.2_Τύποι κατοικιών 58
5.2 α. _ Οι αρχικοί τύποι 58
5.2 β. _ Τροποποιήσεις των αρχικών τύπων 61
5.3_Υλικά αρχικής κατασκευής 62
5.4_Σύγκριση του αρχικού οικισμού με την κατάσταση σήμερα. 64
5.5_Οι αιτίες για την σημερινή κατάσταση του οικισμού 66

6. Βιβλιογραφία - Κατάλογος εικόνων 68

1 Εισαγωγή

1.1 Επιλογή Θέματος

Στην Ελλάδα, το προσφυγικό ζήτημα ανέκαθεν, όπως και τα τελευταία χρόνια, αποτελεί τόσο μείζον θέμα συζήτησης στο δημόσιο διάλογο όσο και αντικείμενο επιστημονικής μελέτης. Οι πολύπλοκες αιτίες που οδηγούν στο ξερίζωμα εκατομμυρίων ανθρώπων δεν μπορούν να μελετηθούν στην παρούσα εργασία. Ωστόσο, ο αντίκτυπος του φαινομένου στον χώρο και την κοινωνία παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον. Τα Χανιά έγιναν δέκτης τεράστιου αριθμού Μικρασιατών προσφύγων, με αποτέλεσμα να υπάρχει μεγάλος όγκος πληροφοριών για την εγκατάστασή τους στην πόλη. Ωστόσο, η συγκεκριμένη περιοχή της Κάτω Σούδας αποτελεί την λιγότερο μελετημένη προσφυγική γειτονιά. Παρά το γεγονός ότι επιλέξαμε τη συγκεκριμένη περιοχή από ενδιαφέρον για την προσφυγική εγκατάσταση, γρήγορα ανακαλύψαμε πως πρόκειται για μια γειτονιά που είχε ήδη διαμορφωθεί από την εποχή της τουρκοκρατίας. Η διαπίστωση αυτή, όχι μόνο δεν ήταν αποθαρρυντική, αλλά προσέδωσε στο θέμα ευρύτερο ενδιαφέρον νοηματοδοτώντας περαιτέρω την αρχιτεκτονική και ιστορική έρευνα για την περιοχή.

1.2 Σκοπός εργασίας - Αντικείμενο εργασίας

Στην παρούσα εργασία αντικείμενο μελέτης αποτελεί η περιοχή της Κάτω Σούδας, από την περίοδο ανέγερσης του οικισμού μέχρι και σήμερα. Σκοπός είναι η διερεύνηση της ιστορικής εξέλιξης της γειτονιάς, πρωτίστως από αρχιτεκτονικής και πολεοδομικής άποψης και δευτερευόντως υπό το πρίσμα των κοινωνικοπολιτικών συνθηκών της εκάστοτε περιόδου. Πρόκειται για μια περιοχή η οποία παρουσιάζει ιδιαίτερα αυστηρή και οργανωμένη δόμηση, σε σχέση τόσο με τον υπόλοιπο οικισμό της Σούδας, όσο και με τους τυπικούς οικισμούς κατά την εποχή ανέγερσης της περιοχής, η οποία τοποθετείται στα χρόνια της όψιμης Οθωμανικής περιόδου της Κρήτης. Η μελέτη μας κινείται μεταξύ ποικίλων κλιμάκων. Από την πολεοδομική, ερευνώντας τις κτηριακές αλλαγές και προσθήκες στον οικισμό, συγκρίνοντας τις μεταβολές ανά περιόδους, μέχρι την κατασκευαστική, στην οποία καλούμαστε να διερευνήσουμε τα στοιχεία της αρχικής δόμησης των κτηρίων της Οθωμανικής περιόδου, φτάνοντας στις μεταβολές ή/και στη διατήρηση αυτών μέχρι σήμερα. Ταυτόχρονα μελετάμε αν η διάταξη των κτηρίων, ενέτεινε την έννοια της γειτονίας και αν αυτή διατηρείται στο πέρασμα του χρόνου.

1.3 Μέθοδος συλλογής στοιχείων

Η μέθοδος και τα στοιχεία που χρησιμοποιήσαμε για την υποστήριξη της εργασίας μας είναι τα εξής:

1. Αρχειακή έρευνα:
Αρχεία Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού (ΓΥΣ)
Αρχειακό υλικό από το Κτηματολόγιο Ελλάδος
Αρχείο του Δήμου Σούδας και της Υπηρεσίας Δόμησης του Δήμου Χανίων

Δ/νση Αγροτικής Οικονομίας και Κτηνιατρικής, Περιφερειακή Ενότητα Χανίων
2. Έρευνα πεδίου, φωτογραφίες, αποτύπωση
3. Συνεντεύξεις από τους κατοίκους της περιοχής, αλλά και ιστορικούς των Χανίων. Ο αριθμός των κατοίκων με τους οποίους συνομιλήσαμε και απάντησαν σε σχετικό ερωτηματολόγιο ανέρχεται στους 20, ενώ πρόσθετες πληροφορίες μας έδωσαν και ορισμένοι κάτοικοι της Άνω Σούδας που ασχολούνται ερασιτεχνικά με την ιστορία της περιοχής. Επιπλέον, πραγματοποιήσαμε έρευνα μέσω ερωτηματολογίου, με κύριο στόχο την αναζήτηση του τρόπου άφιξης των προγόνων των σημερινών κατοίκων στην περιοχή, το ιδιοκτησιακό καθεστώς των κατοικιών, τις σχέσεις Κρητών και προσφύγων, αλλά κυρίως τις κτηριακές μεταβολές στον συνοικισμό στο πέρασμα των χρόνων.
4. Βιβλιογραφική Έρευνα
5. Διαδικτυακή Έρευνα.

1.4 Συγκρότηση Εργασίας - περιοδολόγηση

Έχοντας εντοπίσει τα κύρια ιστορικά γεγονότα που επηρέασαν την περιοχή, η εργασία οργανώνεται στις παρακάτω χρονικές περιόδους, βασισμένη στα εξής:
α) Τις ιστορικές καμπές της ελληνικής ιστορίας, αφού οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες και μεταβολές επιδρούν στον αστικό ιστό.
β) Τις αλλαγές στο δομημένο περιβάλλον της περιοχής, σύμφωνα με τα γνωστά στοιχεία, κυρίως αεροφωτογραφίες. Ταυτόχρονα, η αρχική κατάσταση του οικισμού δεν υπάρχει αποτυπωμένη με οποιοδήποτε τρόπο (φωτογραφικό, σκίτσο, αεροφωτογραφίες κ.ά.).
Συνδυάζοντας τα παραπάνω, ορίζουμε τις παρακάτω χρονικές περιόδους ως περιόδους μελέτης της εξέλιξης του οικισμού της Κάτω Σούδας στο πέρασμα του χρόνου:

/ 1871-1923: Πρώτη φάση ανέγερσης του Οικισμού - Περίοδος Οθωμανική κυριαρχίας και πρώτα χρόνια της Ένωσης μέχρι την αποχώρηση του Μουσουλμανικού πληθυσμού.

/ 1923-1946: Άφιξη προσφύγων - Περίοδος της Γερμανικής κατοχής.

/ 1946-1967: Επανακατοίκηση οικισμού – Από την λήξη Γερμανικής κατοχής μέχρι τη δικτατορία.

/ 1967-1990: Περίοδος εκτεταμένων επεμβάσεων στον οικισμό – Δικτατορία και πρώτες μεταπολιτευτικές δεκαετίες.

/ 1990-2023: Σύγχρονη ιστορία του οικισμού και η σημερινή κατάστασή του.

1.5 Ερευνητικά Ερωτήματα

Τα κύρια ερωτήματα τα οποία επιχειρεί να απαντήσει η εργασία αυτή είναι:

/ Πώς ήταν ο αρχικός οικισμός της δεκαετίας 1870 κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας και σε ποιο ποσοστό διατηρείται;

/ Ποια ήταν η μορφή των κατοικιών και ποιοι οι τύποι των κατόψεων;Ποια ήταν τα υλικά της αρχικής κατασκευής;

/ Ποια ήταν η εξέλιξη του αρχικού οικισμού και ποιοι οι λόγοι που οδήγησαν σε αυτήν;

/ Πώς αξιολογείται η σημερινή κατάσταση του οικισμού; Ποια είναι τα προβλήματα που αντιμετωπίζει;

2 Ιστορικό Σημείωμα: Η Σούδα και η Κάτω Σούδα

Το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο χρονολογείται η ανέγερση του οικισμού είναι η όψιμη Οθωμανική Περίοδος, στις αρχές της δεκαετίας του 1870. Στην απογραφή του 1881, η περιοχή της Κάτω Σούδας, αναφέρεται ως Δήμος Αζιζιέ [1], με πληθυσμό 591 κατοίκους. Η σημερινή πόλη Σούδα, στο παρελθόν διακρινόταν σε δύο διαφορετικές περιοχές, την Άνω και την Κάτω Σούδα. Με το Προεδρικό Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ Τ.Α.269/20-12-1928, στην απογραφή 06/05/1929. Διορθώνεται το όνομα της Άνω Σούδας σε Σούδα, ενώ κάποια χρόνια αργότερα, στην Υπουργική Απόφαση Αριθμ. 46929/6877 με το ΦΕΚ Τ.Β16/19-1-1962 , στον οικισμό προσαρτάται ο καταργούμενος τότε οικισμός Κάτω Σούδα της κοινότητας Σούδας, καθώς και ο καταργούμενος οικισμός Άγιος Ιωάννης Αγροκηπίου. Το 2010, το σύνολο του Δήμου Σούδας, με το νόμο Υπαριθ. 3852, στο ΦΕΚ Τ.Α.87/7-6-2010, προσαρτάται στον Δήμο Χανίων. Η ευρύτερη περιοχή της Σούδας είχε εύκολη πρόσβαση στην πόλη των Χανίων ήδη από το 1839, αφού ο δρόμος που οδηγεί σε αυτή, η σημερινή Λεωφόρος Σούδας, έγινε αμαξωτός. Μάλιστα αναφέρεται ως ο πρώτος της Κρήτης[2] .

Ειδικότερα, η περιοχή μελέτης μας αφορά τον οικισμό της Κάτω Σούδας. Ένα μικρό οικισμό, με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και ιστορία. Πρόκειται για μια περιοχή έκτασης τεσσάρων οικοδομικών τετραγώνων, περίπου 18,5 στρεμμάτων, που βρίσκεται 1,5 χιλιόμετρο δυτικά του Λιμανιού της Σούδας και 6 χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της πόλης των Χανίων. Απέχει μόλις 130μ. από την ακτή, και το νότιο τμήμα του οικισμού απέχει 200μ. από την Λεωφόρο Σούδας. Παράλληλα, μέσω της οδού Έλλης, η οποία διχοτομεί τον οικισμό, ενώνονται τα δύο αυτά σημεία. Οι κύριες οδοί που διασχίζουν κατά μήκος τον οικισμό είναι οι οδοί Κυδωνίας, Κανάρη και Πλωτάρχου Μαριδάκη. Πρόκειται για έναν οικισμό με αυστηρή δόμηση, μικρού πλάτους οικοπέδων και με κύρια χρήση γης την κατοικία.

1 Πίγακες, Γενικοί και συνοπτικοί επί του όλου πληθυσμού , ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.
2 Ι. Πολυχρονίδης , Ναυτικό Νοσοκομείο Κρήτης 1969-1999, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα 2010, σελ. 21

2.1 Ο οικισμός της Κάτω Σούδας από την ανέγερσή του μέχρι τη Γερμανική κατοχή

Η Κρήτη βρισκόταν στα χέρια των Ενετών έως και το 1669, όταν μετά από σκληρές μάχες και αφού οι Οθωμανοί είχαν ήδη καταλάβει τα Χανιά (1645), πέφτει και ο Χάνδακας μετά από 21 χρόνια πολιορκίας. Οι λόγοι για τους οποίους οι Οθωμανοί ήθελαν να κατακτήσουν την Κρήτη ήταν κυρίως στρατηγικοί, λόγω της σημαντικής της γεωγραφικής θέσης. Διέθετε πολλά λιμάνια, εύφορα εδάφη και το πιο ισχυρό φρούριο της Μεσογείου, τον Χάνδακα. Με την κατάκτηση του Χάνδακα η Κρήτη αποκτά χαρακτήρα Οθωμανικής επαρχίας. Δημογραφικά η Οθωμανική κατάκτηση επέφερε τεράστια μείωση του πληθυσμού, λόγω του πολέμου, αλλά και της μαζικής μετανάστευσης των Κρητικών. Ο εξισλαμισμός του κρητικού πληθυσμού ξεκίνησε πολύ γρήγορα και με το πέρασμα του χρόνου έλαβε μεγάλες διαστάσεις, με αποτέλεσμα την δημιουργία Μουσουλμανικού πληθυσμού[3].

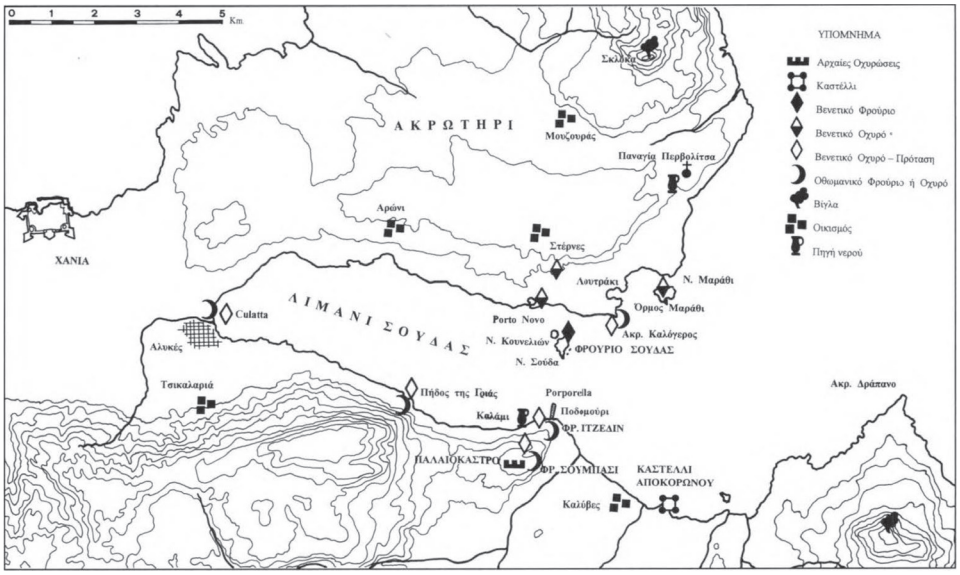

Εικ.1 | Οχυρώσεις και προτάσεις κατασκευής οχυρώσεων από τους Βενετούς και οθωμανικά οχυρά στο λιμάνι της Σούδας από τον 13ο έως τον 19ο αιώνα. Πηγή: Αρακαδάκη 2002, σχέδιο σελ.22.

Η γεωμορφολογία του λιμανιού της Σούδας ανέκαθεν του προσέδιδε στρατηγική σημασία. Τον 19ο αιώνα, οι Οθωμανοί αποπειράθηκαν να οχυρώσουν τον κόλπο της Σούδας, δημιουργώντας ένα αμυντικό τρίγωνο, με στόχο την άμυνα έναντι εξωτερικών θαλάσσιων επιθέσεων. Ένα έγγραφο με ημερομηνία 22 Νοεμβρίου 1870, γραμμένο στα γαλλικά, που φυλάσσεται στα Οθωμανικά Αρχεία στην Κωνσταντινούπολη (I.MTZ. GR. 13-416), επαναφέρει για πρώτη φορά μετά το 1809 το ζήτημα των παράκτιων αμυντικών υποδομών στη Σούδα[4] . Επίσης, χαρακτηριστικό είναι ότι σε εφημερίδα του 1871 αναφέρεται το σχέδιο των οθωμανικών αρχών να οικοδομήσουν ισχυρό οχυρό στο νησί της Σούδας. Η υλοποίηση του αμυντικού τριγώνου οδήγησε στην εγκατάσταση κανονιοστοιχιών σε τρεις θέσεις, στα δύο νησιά πλησίον του κόλπου της Σούδας (η νήσος της Σούδας και το «μικρό νησί»), και στο ακρωτήριο που βρίσκεται στην είσοδο του λιμανιού, νότια της νήσου της Σούδας, δηλαδή στη θέση Ποδομούρι, στο σημείο που ανεγέρθηκε το φρούριο Ιτζεδίν. Για τις ανάγκες υλοποίησης του σχεδιασμού αυτού, πραγματοποιήθηκαν παρεμβάσεις και, μεταξύ αυτών, η μετεγκατάσταση του μουσουλμανικού πληθυσμού του νησιού της Σούδας. Ο πληθυσμός μεταφέρθηκε στο νέο -τότε- οικισμό στην περιοχή της Κάτω Σούδας, με την ονομασία Αζιζιέ, προς τιμήν του Σουλτάνου Αβδούλ Αζίζ

3. Α. Καλογεράκης , Οθωμανική Κρήτη , ο αιώνας μετά την κατάκτηση, Η εφαρμογή του οθωμανικού δικαίου , οι μάρτυρες επί της διαδικασίας, Μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΑΠΘ. 2009.
4. Β. Μαυρίκα , Το φρούριο Ιζζεντίν στον κόλπο της Σούδας: πτυχές ιστορίας και αρχιτεκτονικής στην ύστερη οθωμανική Κρήτη, Μεταπτυχιακή εργασία , Πανεπιστήμιο Κρήτης Φιλοσοφική σχολή Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2022, σελ. 21

Εικ. 2 | Φρούριο Ιτζεδίν . Πηγή: ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

ο οποίος ενέκρινε την κατασκευή του. Σύμφωνα με τον ιστορικό Στέργιο Γ. Σπανάκη, ο οικισμός φιλοξένησε 150 οικογένειες[5]. Τόσο η Άνω όσο και η Κάτω Σούδα, αναπτύχθηκαν ουσιαστικά μετά την ολοκλήρωση του Τούρκικου Ναυστάθμου, η οποία χρονολογείται στα 1873 μ.Χ.. Αρχικά, στην περιοχή βρίσκονταν οι ενετικές αλυκές, τις οποίες όμως αποξήρανε ο Ρεούφ Πασάς στις αρχές τις δεκαετίας του 1870, προκειμένου να πραγματοποιηθεί η ανέγερση του οικισμού. Οι Τούρκοι ονόμαζαν ήδη την περιοχή αυτή Τούζλα, από τη λέξη «τουζ» (tuz) που είναι η τουρκική ονομασία του αλατιού[6]. Ο πληθυσμός της Κάτω Σούδας ήταν εξολοκλήρου μουσουλμανικός, σε αντίθεση με της Άνω Σούδας όπου ήταν μικτός. Η Κάτω Σούδα είχε μια κεντρική πλατεία γύρω από το Τζαμί, το οποίο βρισκόταν στη διασταύρωση των σημερινών οδών Έλλης και Κανάρη. Επιπλέον, σύμφωνα με τον κ. Ποταμιτάκη και ορισμένες προφορικές μαρτυρίες σημερινών κατοίκων, η Κάτω Σούδα είχε Τούρκικο σχολείο που λειτουργούσε σε νοικιασμένο κτήριο, όπου διδάσκονταν από τον Χότζα την τουρκική γλώσσα. Τα μαθήματα μπορούσαν να παρακολουθούν και παιδιά χριστιανών. Ωστόσο, δεν υπάρχει κάποιο στοιχείο που να υποδεικνύει την θέση του[7].

Πολλές φορές η σκληρή στάση των Οθωμανών οδήγησε τους Κρητικούς σε επαναστάσεις με κύριο αίτημα την απελευθέρωσή τους και την ένωση του νησιού με την Ελλάδα. Το 1866 σημειώθηκε η πιο σημαντική επανάσταση του νησιού, που κατεστάλη, αλλά εν τέλει οδήγησε στη δημιουργία της Κρητικής Πολιτείας και την ένωση του νησιού με την Ελλάδα. Μετά την Κρητική Επανάσταση του 1866-1869 και ιδιαίτερα την Σύμβαση της Χαλέπας το 1878, σύμφωνα με την οποία ο Σουλτάνος παραχώρησε μία σειρά προνομίων στους χριστιανούς υπηκόους του στην Κρήτη, το νησί έλαβε ένα σημαντικό επίπεδο αυτονομίας. Ωστόσο, οι οθωμανικές παραβιάσεις της αυτονομίας και οι έντονες επιθυμίες των Κρητικών για ένωση με το Βασίλειο της Ελλάδας, οδήγησαν στον ξεσηκωμό των Κρητικών το 1897 και στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Στην επανάσταση του 1896-97 η

5. Σ.Γ. Σπανάκης , Κρητη, Β'Δυτική Κρήτη, Τουρισμός-Ιστορία – Αρχαιολογία 4 χάρτε – 125 σχεδιαγράμματα και πίνακες, εκδόσεις Βαγγέλη Απ. Σφακιανάκη Ηράκλειο Κρήτης, 1964, σελ. 345
6. William James Stillmann, "Cretan days (1865-1868)", Atlantic Monthly V. 20, N. 121 (November 1867), p. 537.
7. Μ. Ποταμιτάκης , Το λιμάνι της Σούδας στο πέρασμα του χρόνου, σύντομο οδοιπορικό, Εκδόσεις Συλλόγου μόνιμων δημόσιων υπαλλήλων Ναύσταθμου Κρήτης, 1992

περιοχή που περιέκλειε τους δύο οικισμούς υπήρξε θέατρο μαχών. Παρ' όλο που οι Οθωμανοί κέρδισαν τον πόλεμο, η Κρήτη αναγνωρίστηκε ως αυτόνομη πολιτεία το 1898, μετά από παρέμβαση ευρωπαϊκών δυνάμεων. Η Κρητική Πολιτεία ενώθηκε τελικά με την Ελλάδα μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, το 1913.

Το 1898, ξεκινά η απόσυρση του μουσουλμανικού πληθυσμού από την Κρήτη. Έτσι, ξεκινά και η ερήμωση των οικισμών στους οποίους κατοικούσαν. Τέτοια περίπτωση αποτελεί και η περιοχή της Κάτω Σούδας. Η απογραφή του 1920 αναφέρει ότι ο πληθυσμός για την «Σούδα Λιμήν (Άνω)» ανέρχεται στους 638, και για την «Σούδα (Κάτω)» στους 397 [8] σχεδόν μειωμένος κατά 1/3 σε σχέση με το 1881. Μερικά χρόνια αργότερα, μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, μεγάλοι πληθυσμοί προσφύγων εγκαθίστανται στον Ελλαδικό χώρο. Το 1923, με την Συνθήκη της Λωζάνης, αρχίζουν οι ανταλλαγές πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας-Τουρκίας. Η άφιξη των προσφύγων οδηγεί στην ανέγερση νέων οικισμών ή/και την αξιοποίηση υφιστάμενων κτηρίων για την στέγαση τους. Σε πολλές περιπτώσεις οι πρόσφυγες κατέφυγαν στην αυτοστέγαση, ενώ ταυτόχρονα αναζήτησαν περιοχές, όπου μπορούσαν να ασκήσουν γνώριμα σε αυτούς επαγγέλματα.

Επιπλέον, στην περιοχή του σημερινού Ναυταθλητικού ομίλου, βρισκόταν το πρώην Ελαιοτριβείο του μηχανικού Χαρίλαου Λυγκουνή. Πρόκειται για ένα από τα παλαιότερα βιομηχανικά κτήρια της Κρήτης. Το 1929, το συγκρότημα αυτό πουλήθηκε στο Δημόσιο. Έπειτα από μετασκευή και προσθήκη νέων κτηρίων και Εκκλησίας, στις αρχές της δεκαετίας του 1930, στέγασε το Δημόσιο Ψυχιατρείο Σούδας. Το ίδρυμα λειτουργούσε ως τότε σε κτήριο του Ναυστάθμου, ως «Άσυλο Φρενοβλαβών Σούδας» ιδρυθέν από την Κρητική Πολιτεία. Τα κτήρια του παλιού ψυχιατρικού ιδρύματος κατεδαφίστηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στην θέση τους δημιουργήθηκε το Ναυταθλητικό Κέντρο Σούδας[9].

Με την εγκατάσταση των προσφύγων, ο οικισμός της Κάτω Σούδας αρχίζει να «ζωντανεύει» και πάλι. Στην περιοχή της Κάτω Σούδας εγκαταστάθηκαν κυρίως ψαράδες, λόγω της μικρής απόστασης του οικισμού από την ακτή. Κατά κύριο λόγο, οι Κρητικοί ασχολούνταν με τη κτηνοτροφία και την γεωργία, έτσι η ενασχόληση των προσφύγων με την αλιεία, αποδείχθηκε χρήσιμη για τον τόπο.

Εικ. 3 | Το Τζαμί της Κάτω Σούδας, στην περίοδο της Γερμανικής Κατοχής. Πηγή: Αρχείο Σταύρου Μυριδάκη

8. Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας- Διεύθυνση Στατιστικής, Επί του πληθυσμού της Ελλάδος, κατά την απογραφή το 1920 , Εκδόσεις Εθνικό Τυπογραφείο, 1923.
9. Μ. Μανούσακας , Φωτοαναδρομές στα Παλιά Χανιά, Χανιώτικα Νέα: Χανιά, 2010., τεύχος ένθετου 286

Κατόπιν επιτόπιας έρευνας, συλλέξαμε προφορικές μαρτυρίες κατοίκων της Κάτω Σούδας που αποδεικνύουν τα παραπάνω:

«Ο καπετάν Μόσχος, ο Μέρης, ο Κλικλής, είχαν μεγάλα καΐκια, τράτες, και βγάζανε πολύ ψάρι. Τόνους! Και έπεσε πολύ χρήμα. Έβλεπες μερτικό που λέμε, ό,τι έβγαζες το μοιραζόντουσαν 8-9-10; Όσοι ήταν μέσα στο καΐκι. Τα μερτικά, 50-60 χιλιάδες τη βδομάδα, λεφτά με το τσουβάλι. [...] Οι κρητικοί χρωστάνε πάρα πολλά στους πρόσφυγες.»

«Όταν έγινε η μικρασιατική καταστροφή, και ήρθαν οι πρόσφυγες στα Χανιά και στο λιμάνι της Σούδας ήρθαν πλοία τότε. Θα έπρεπε να βρουν ένα τόπο να κατοικήσουν. Αυτόν εδώ τον οικισμό τον δώσανε σε αυτούς που ήταν ψαράδες. Ήταν από το Αϊβαλί, από τη Σμύρνη... Λέγανε αυτοί χαρακτηριστικά, «οι άλλοι πήραν χωράφια να καλλιεργούνε, και εμείς πήραμε το περβόλι της θάλασσας». Φέρανε καινούριες τεχνικές ψαρέματος, τον κολοβρέχτι. [...] Κάποιοι από αυτούς καταφέρανε και γίνανε σπουδαίοι καπεταναίοι, όπως ο καπετάν Μόσχος, ο Κλικλής, ο Στεφανής. Με τα ψαροκάικα τους κυριαρχούσαν στο νότιο Αιγαίο και όλος ο οικισμός κινείται στο ρυθμό του ψαρά. Εγώ τους θυμάμαι αυτούς τους Μικρασιάτες, ήταν άνθρωποι γλεντζέδες, φιλόξενοι, αγαπούσαν πολύ τη μουσική. Έξω από τα σπίτια, τραγουδούσαν τα βράδια, παίζανε διάφορα μουσικά όργανα. Καθόντουσαν στα σκαλάκια των σπιτιών, αποσπερίζανε.»

Εικ. 4 | Πρόσφυγες στην Κάτω Σούδα, στον οικισμό "Αζιζέ" ή "Τούζλα". Πηγή: Αρχείο Σταύρου Μυριδάκη

Έκτοτε, στον οικισμό της Κάτω Σούδας, μέσα από την συνύπαρξη προσφύγων και ντόπιων συγκροτήθηκε μία γειτονιά και αναπτύχθηκαν κοινωνικοί δεσμοί μεταξύ των κατοίκων. Ταυτόχρονα, τις επόμενες δεκαετίες η χώρα γνώρισε πολλούς κοινωνικούς και πολιτικούς μετασχηματισμούς, που συνοδεύτηκαν από αλλαγές στα αστικά κέντρα και τις επαρχίες. Ωστόσο, ο οικισμός της Κάτω Σούδας, στο πέρασμα του χρόνου διατήρησε πολλά από τα αρχικά του χαρακτηριστικά.

2.2 Ο οικισμός της Κάτω Σούδας από τη Γερμανική κατοχή μέχρι και σήμερα

Στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, κατά την Μάχη της Κρήτης, η Σούδα αποτελεί κέντρο στρατηγικού ενδιαφέροντος, και επιχειρείται εκ νέου να οχυρωθεί με την βοήθεια των Άγγλων απέναντι στην επικείμενη γερμανική επίθεση. Δέχεται βομβαρδισμούς και επίθεση από το ιταλικό ναυτικό με τορπίλες και γίνεται σημείο στρατοπέδευσης κυρίως αυστραλιανών στρατευμάτων. Ακόμα και μετά την αποχώρηση των Γερμανών, η Σούδα έπαιξε σημαντικό ρόλο, καθώς στον Ναύσταθμο στρατωνίζονταν οι λεγόμενοι «άνευ θητείας χωροφύλακες» την περίοδο 1947-49[10]. Γενικότερα, καθ' όλη την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου το μεγαλύτερο μέρος των επιθέσεων στο λιμάνι της Σούδας διαδραματιζόταν στο παραλιακό μέτωπο, έτσι οι καταστροφές στη πόλη της Άνω Σούδας ήταν μικρές, και ακόμα μικρότερες στην Κάτω Σούδα.

Εικ. 5 | Ο οικισμός "Αζζιέ" ή "Τούζλα", 1941.
Πηγή: Αρχείο Μανώλη Μανούσακα

Παράλληλα, ο οικισμός της Κάτω Σούδας κτισμένος στο βάθος του κόλπου, μόλις λίγα μέτρα από την ακτή, και περίπου 20εκ. ψηλότερα από ύψος της θάλασσα, «έζησε» φυσικές καταστροφές και πολλές πλημύρες, μέχρι και την σύγχρονη ιστορία. Σημαντικότερη αυτών ήταν η πλημμύρα μετά το σεισμό της 9ης Ιουλίου 1956[11] που χαρακτηρίστηκε και ως «τσουνάμι». Στην Κάτω Σούδα διαπιστώθηκε η μεγαλύτερη πλημμύρα που δέχτηκε η δυτική Κρήτη. Τη δεκαετία του 1950 υπήρχε αμμουδερή ακτή και η στάθμη της θάλασσας ήταν σχεδόν στο επίπεδο του δρόμου. Οι εφημερίδες της εποχής αναφέρουν ότι το νερό έφτασε σε ύψος 50 εκατοστών μέσα στα σπίτια των κατοίκων, παρασύροντας προσωπικά τους αντικείμενα και είδη οικιακής χρήσης. Το κύμα έφτασε μέχρι το κτίριο του Ραδιοφωνικού Σταθμού, δηλαδή 350μ. από την ακτή[12].

Σύμφωνα με κάτοικο της περιοχής[13], μερικά χρόνια αργότερα, στα πλαίσια έργων, το γεγονός αυτό αποτέλεσε την αφορμή για να προτείνει ο δικτάτορας Γεώργιος Παπαδόπουλος την μεταφορά του οικισμού στις εργατικές κατοικίες που θα χτίζονταν στην περιοχή του Γερόλακου, κάτι που μετά από αντιδράσεις των κατοίκων δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ.

Το 1979 μια τεράστια έκρηξη στο πλοίο "Πανορμίτης"[14] , το οποίο μετέφερε

10. Μ. Μανούσακας, Φωτοαναδρομές στα Παλιά Χανιά, Σούδα- Δεκαετία του '40, Χανιώτικα Νέα, Χανιά 2010 τεύχος ένθετου 282.
11. Ο σεισμός της 9ης Ιουλίου 1956 (μέγεθος 7.5), που έλαβε χώρα στο ρήγμα της θαλάσσιας λεκάνης στα νότια της Αμοργού, ήταν ο μεγαλύτερος σεισμός του 20ού αιώνα σε ολόκληρη την Ευρώπη.
12. Μ. Γ. Γάσπαρη, Διπλωματική Εργασία, Αμοργός, το Τσουνάμι της 9ης Ιουλίου 1956 , Σχολή Μηχανικών Περιβάλλοντος Πολυτεχνείου Κρήτης
13. Ο αναφερόμενος, στο παρελθόν ανέλαβε μεγάλο μέρος της ανακατασκευής των κατοικιών στον οικισμό της Κάτω Σούδας.
14. Χανιώτικα Νέα , Τρόμος και πανικός στην Σούδα, Χαμιά 2 Οκτωμβίου 1979, Αριθμός Φύλλου 3402.

ανάμεσα σε άλλα δυναμίτιδα, βενζίνη και εκρηκτικές ύλες, άφησε πίσω έναν νεκρό, εκατοντάδες τραυματίες και τεράστιες υλικές ζημιές σε σπίτια και μαγαζιά, πάνω από 200 εκατομμύρια δραχμές ζημιές, ειδικά στην περιοχή της Σούδας. Σπασμένα τζάμια και πόρτες ήταν και οι ζημιές που υπέστησαν και πολλές κατοικίες στον οικισμό της Κάτω Σούδας.

Η ευρύτερη κατάσταση στην Ελλάδα τις δεκαετίες του 1980-1990, συνοδεύεται με μια νέα αναπτυξιακή φάση και «μετάλλαξη» των πόλεων. Χαρακτηριστικά, με τα «πακέτα Ντελόρ» [15] , άνοιξε ο δρόμος για την τόνωση του κατασκευαστικού τομέα στην Ελλάδα. Δεν είναι τυχαίο, ότι οι μεγαλύτερες αλλαγές στον οικισμό πραγματοποιήθηκαν κατά τις δεκαετίες του ’80-’90. Κατά κύριο λόγο πρόκειται για αλλαγές που επιδίωκαν να καταστήσουν τις κατοικίες πιο λειτουργικές και να τις προφυλάξουν από τα φυσικά φαινόμενα που εμφανίζονται στην περιοχή, με βασικότερα αυτών να είναι οι πλημμύρες και η έντονη υγρασία. Την ίδια περίοδο, έγιναν και οι επεμβάσεις τους δρόμους και στα πεζοδρομία, ενώ μέχρι τότε οι περισσότεροι δρόμοι ήταν χωματόδρομοι, καθώς ακόμα και η οδός Έλλης ήταν περίπου μέχρι και 80εκ. χαμηλότερα από το σημερινό επίπεδο.

15. Η επίσημη ονομασία είναι «Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης 1989-1993» και πρόκειται για πρόγραμμα στήριξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

3 Πρόσφυγες στην Ελλάδα

Ο οικισμός της Κάτω Σούδας, αν και «γεννημένος» κατά τα Οθωμανικά χρόνια, συνδέθηκε στη μετέπειτα ιστορία του άρρηκτα με τον προσφυγικό πληθυσμό που κατοίκησε στην περιοχή μετά το 1923. Η εγκατάλειψη του οικισμού από τους Μουσουλμάνους κατοίκους προσέφερε προφανώς το έδαφος για την έλευση προσφύγων. Μαρτυρίες κατοίκων μιλούν ακόμα για τις μνήμες που άφησαν οι πρόσφυγες, με αρκετούς από αυτούς να είναι απόγονοι τους. Το πρώτο φωτογραφικό υλικό της περιοχής που έχει μέχρι σήμερα εντοπιστεί εμφανίζεται μετά το 1920, περίοδος από την οποία ξεκινάει και η ανάλυση του οικισμού της Κάτω Σούδας στο παρακάτω κεφάλαιο. Η παραπάνω κατάσταση συμπίπτει με την έντονη κοινωνικοπολιτική αλλαγή που προκλήθηκε στην Ελλάδα από την Μικρασιατική Καταστροφή, και την άφιξη εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων. Για την καλύτερη κατανόηση του ιστορικού πλαισίου που αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα στην εξέλιξη του οικισμού, επιχειρείται μία σύντομη θεώρηση της ιστορίας της εγκατάστασης των Μικρασιατών προσφύγων στην Ελλάδα και την Κρήτη ειδικότερα.

Εικ. 6 | Προσφυγοπούλες φθάνουν στον Πειραιά, 1922 . Πηγή: Συλλογη Π.Πουλίδη, Αρχείο ΕΡΤ

Η Μικρασιατική καταστροφή αποτελεί την τελευταία πράξη μιας ιστορικής διαδικασίας εντός της οποίας αλληλοδιαπλέκονται τρία στοιχεία: α) η κατάρρευση της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ως απότοκο της εμπλοκής της στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο και της ήττας των κεντρικών δυνάμεων, β) η στρατηγική για χωρική και οικονομική επέκταση του ελληνικού κράτους προς βορρά και ανατολή που ξεκινάει με τους βαλκανικούς πολέμους και κλείνει με την περίοδο αυτή και γ) η ανασυγκρότηση του τουρκικού κράτους.

Η κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου ακολουθείται από την μετακίνηση των ελληνικών πληθυσμών προς τα παράλια ώστε να επιβιβαστούν σε πλοία. Παρά τις ασταθείς συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα, το φθινόπωρο του 1922, πληθώρα πλοίων έφταναν το ένα μετά το άλλο. Στην αρχή στην Λέσβο, τη Χίο, τη Σάμο, τον Πειραιά, τη Θεσσαλονίκη, τα Χανιά, το Ηράκλειο, και στην συνέχεια σε όλα σχεδόν τα ελληνικά λιμάνια από όπου κατανέμονταν στην ενδοχώρα.

Δεν είναι γνωστός ο ακριβής αριθμός των προσφύγων, ιδιαίτερα αν συνυπολογίσουμε τη μεγάλη θνησιμότητά τους για υγειονομικούς λόγους. Ωστόσο, η πρώτη σημαντική εκτίμηση του αριθμού των προσφύγων έγινε τον Οκτώβριο. Αναφέρονται 800.000 πρόσφυγες, 595.420 από την Μικρά Ασία και 204.580 από τη Θράκη. Στα Χανιά καταγράφονται περίπου 20.000. Στα μέσα του Δεκέμβρη οι πρόσφυγες ανέρχονταν σε περίπου 900.000[16]. Αρχικά, η συσσώρευση του πληθυσμού στα αστικά κέντρα ήταν τόσο μεγάλη, που δόθηκε οδηγία, να μην καταφτάνουν άλλα πλοία στο λιμάνι του Πειραιά.

3.1 Οι πρώτοι μήνες

«Four thousand refugees. No water. No food. Smallpox and typhus fever aboard» [17]

Η παραπάνω φράση της γενικής διευθύντρια της American Women's Hospital, Esther Lovejory, μια από τις φιλανθρωπικές οργανώσεις που δρούσαν αυτήν την περίοδο, αποκαλύπτει τις συνθήκες που επικρατούσαν κατά την πρώτη φάση της προσφυγιάς. Στις αρχές του Σεπτέμβρη βρίσκονταν στην Ελλάδα 200.000 πρόσφυγες, ενώ στα τέλη του ίδιου μήνα κατέφθασαν ακόμα 200.000, για να διπλασιαστούν μέσα στον επόμενο μήνα. Οι πρόσφυγες ταυτοποιούνται πριν μπουν σε βάρκες και πλοία για την χώρα. Επάνω στα πλοία η κατάσταση είναι αφόρητη. Μόλις καταφθάνουν, οδηγούνται σε αποθήκες, βαγόνια, υπόστεγα, σχολεία, εκκλησίες και άλλους χώρους, ενώ ταυτόχρονα υποβάλλονται σε ιατρικές εξετάσεις.

3.2 Η κατάσταση μετά την συνθήκη της Λωζάνης και η έναρξη της αποκατάστασης

Στις 24 Ιουλίου του 1923 στην Λωζάνη της Ελβετίας, υπογράφεται η Συνθήκη της Λωζάνης. Η συνθήκη όριζε ουσιαστικά τα σύνορα της σύγχρονης Τουρκίας κατά την μετεξέλιξή της από Οθωμανική Αυτοκρατορία σε κράτος. Υπογράφηκε από την Ελλάδα, την Τουρκία και τις άλλες χώρες που πολέμησαν στον Πρώτο Παγκόσμιο και τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο (1919-1922) και συμμετείχαν στη Συνθήκη των Σεβρών, συμπεριλαμβανομένης και της Σοβιετικής Ένωσης, παρόλο που δεν συμμετείχε στην προηγούμενη συνθήκη. Την ίδια στιγμή, στις 30 Ιανουαρίου 1923 με ξεχωριστή συμφωνία μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας αποφασίστηκε η υποχρεωτική ανταλλαγή

16. Ν. Ανδριώτης, Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940, άφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση, Εκδόσεις Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, έτος έκδοσης 2020 σελ. 131
17. Ν. Ανδριώτης, Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940, άφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση, ό.π. σελ. 132

πληθυσμών από τις δύο χώρες και η «μη εγκατάσταση ναυτικής βάσεως» σε κάποια νησιά του Αιγαίου (Λήμνος, Σαμοθράκη, Σάμος, Χίος, Λέσβος, Ικαρία)[18].

Εικ. 7 | Προσωρινή στέγαση προσφύγων, 1922 . Πηγή: Συλλογη Π.Πουλίδη, Αρχείο ΕΡΤ

Η προσφυγική εγκατάσταση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, ήταν ένα ιδιαίτερα σημαντικό οικιστικό γεγονός για το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, με τεράστιες επιπτώσεις στην πληθυσμιακή δομή των πόλεων, καθώς επίσης στην κοινωνική και πολεοδομική τους οργάνωση[19]. Αρχικά ο προσφυγικός πληθυσμός διέμενε σε μια πληθώρα χώρων και υποδομών όπως σχολεία, άδεια κτήρια, σταθμούς, παραπήγματα, σκηνές, πρόχειρα πλινθόκτιστα/ξύλινα σπίτια. Το Υπουργείο Περίθαλψης αρχικά δημιούργησε ειδικό τμήμα για την διαχείριση των προσφύγων, παρ' όλα αυτά, χαρακτηρίστηκε από αδυναμία οποιασδήποτε κεντρικής κατεύθυνσης και συντονισμού, κατάσταση που επιτάθηκε από την απόσυρση του αμερικάνικου Ερυθρού Σταυρού το 1923. Έκτοτε η περίθαλψη περιορίζεται σε παροχή ορισμένων τροφίμων και φαρμάκων σε παιδιά και ηλικιωμένους από ελληνικές και ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις.

Το 1928 αναδεικνύονται τα εξής στοιχεία: Οι πρόσφυγες βρίσκονται μοιρασμένοι σε αστικά κέντρα και κωμοπόλεις, με τη διαφορά πως στη Μακεδονία υπερτερούν αριθμητικά όσοι εγκαταστάθηκαν στην ύπαιθρο σε αντίθεση με την υπόλοιπη Ελλάδα. Η συντριπτική πλειονότητα των προσφύγων, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του ελληνικού κράτους, δεν διαθέτει σε πολλές περιπτώσεις τίποτα πέρα από ό,τι κατάφερε βιαστικά να σώσει πριν την φυγή, πράγμα που αντανακλάται στην απογραφή των επαγγελμάτων, στην οποία η πλειονότητα απασχολείται στη βιομηχανία σαν ανειδίκευτοι/ημιειδικευμένοι εργάτες και στη γεωργία. Οι γυναίκες υπερτερούσαν ελαφρώς στον προσφυγικό πληθυσμό και υπερεκπροσωπούνταν στην βιομηχανία σε σχέση με το ποσοστό των γυναικών που εργάζονταν και δεν ήταν πρόσφυγες. Ταυτόχρονα, το ποσοστό των γυναικών που είναι χήρες ανέρχεται σε 17,5%, σε αντίθεση με τον αριθμό αυτόν στον γενικό πληθυσμό που είναι 12,1%, ενώ, λόγω της υψηλής θνησιμότητας και της υπογεννητικότητας, το ποσοστό των παιδιών στον πληθυσμό είναι 27%, 5 μονάδες κάτω από τον μέσο όρο στον γενικό πληθυσμό. Σε ορισμένους τομείς της βιομηχανίας οι γυναίκες υπερτερούν των ανδρών (υφαντουργία, καπνοβιομηχανία, υπηρεσίες, εκπαίδευση). Οι πρόσφυγες από την πρώτη στιγμή ιδρύουν συλλόγους, πολιτιστικούς ομίλους, κοινότητες και επιτροπές για την διεκδίκηση αιτημάτων, τη διατήρηση και την καταγραφή των τόπων καταγωγής τους κλπ[20].

Η αποκατάσταση

Το 1923, με τη βοήθεια της Κοινωνίας των Εθνών ιδρύεται ο διεθνής φορέας της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ)[21] , η οποία ανέλαβε

18. Ν. Ανδριώτης, Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940, άφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση, ό.π. σελ. 140
19. Ε. Αβδέλα, Ρ. Αλβανός, Δ. Κουσουρής, Μ. Χαραλαμπίδης, Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο, ό.π. σελ.36.
20. Ν. Ανδριώτης, Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940, άφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση, ό.π. σελ. 152
21. Το έργο της προσωρινής στέγασης σε ξύλινες παράγκες ανέλαβε το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, ενώ παράλληλα χρησιμοποιήθηκαν κάθε είδους πρόχειρες κατασκευές και διαθέσιμοι στεγασμένοι χώροι. Για την αποκατάσταση των προσφύγων ιδρύθηκε η Ε.Α.Π., η οποία επεδίωξε οι

το μεγαλύτερο μέρος της προσφυγικής αποκατάστασης. Η συντριπτική πλειονότητα των προσφύγων είχαν εγκαταλείψει βιαστικά τα σπίτια τους, ενώ σύμφωνα με τις εκτιμήσεις στελεχών της ΕΑΠ, μόλις 175.000-200.000 από τους τουλάχιστον 1.200.000 διέθεταν τους αναγκαίους οικονομικούς πόρους για να μπορέσουν να ενσωματωθούν γρήγορα αστικό χώρο[22], ποσοστό που ανέρχεται στο 14-15%.

Το κράτος επιχείρησε να κατανείμει τους πρόσφυγες σύμφωνα με την καταγωγή τους και με τα επαγγέλματά τους πριν την καταστροφή, με γνώμονα τη συγκρότηση ομοιογενών κοινοτήτων, ανάλογα με τις κοινότητες και τις περιοχές από τις οποίες προέρχονταν. Την αγροτική αποκατάσταση ανέλαβε κυρίως η ΕΑΠ και δευτερευόντως οι κρατικοί φορείς, υπουργεία και επιτροπές. Οι προσφυγικοί συνοικισμοί οργανωμένης δόμησης οικοδομήθηκαν είτε σε ανταλλάξιμες, ή απαλλοτριωμένες εκτάσεις, είτε σε κτήματα που παραχωρήθηκαν από το δημόσιο ή και την τοπική αυτοδιοίκηση. Βρίσκονταν σε απόσταση από την πόλη, ξεκινούσαν συνήθως από έναν αρχικό πυρήνα και στην συνέχεια κατασκευάζονταν επεκτάσεις. Ωστόσο, η εγκατάσταση έγινε σε διάφορες φάσεις και με διάφορους τρόπους, είτε με την άμεση κατάληψη στέγης προτού καθοριστεί το ιδιοκτησιακό καθεστώς, είτε με τον τυπικό τρόπο, δηλαδή διαμονή σε σκηνές, δημόσια κτήρια ή όπου αλλού είχαν καταφύγει μέχρι να οριστεί η τύχη τους. Τα έργα κατασκευής καταυλισμών από σκηνές και ξύλινα παραπήγματα, έγιναν με ευθύνη του Ταμείου Περιθάλψεως προσφύγων. Ταυτόχρονα, τους δόθηκε γη η οποία απαλλοτριώθηκε από το δημόσιο και από ιδιώτες, αλλά προερχόταν επίσης από ανταλλάξιμους πληθυσμούς.

Οι κρατικοί φορείς (με βασικότερους το Υπουργείο Περίθαλψης και Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων), ενεπλάκησαν περισσότερο στην αστική αποκατάσταση. Ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα που αντιμετώπισαν, ανάμεσα σε άλλα, ήταν ο περιορισμένος αριθμός ανταλλάξιμων οικιών στο εσωτερικό των αστικών ιστών και τις μεγαλύτερες, σε σχέση με την αγροτική αποκατάσταση, κεφαλαιακές ανάγκες για την ανέγερση νέων. Τα έργα υποδομής, κοινής ωφέλειας (ύδρευση , αποχέτευση) έρχονται χρόνια μετά την ανέγερση νέων οικισμών και κοινοτήτων, κάτι το οποίο οδηγεί τους πρόσφυγες στο να ανοίγουν πηγάδια, να φτιάχνουν κρήνες ή να μεταφέρουν νερό από άλλες περιοχές, ενώ στην περίπτωση νέων συνοικισμών τα αποχωρητήρια, τα λουτρά και ανά περιπτώσεις οι κουζίνες είναι κοινά και εξυπηρετούν δεκάδες οικογένειες. Ενδεικτικό της κατάστασης είναι η μέτρηση δωματίων και όχι σπιτιών για την καταγραφή της προόδου της διαδικασίας από τους φορείς του κράτους και την ΕΑΠ.

Εικ. 8 | Προσωρινή εγκατάσταση προσφύγων, σκηνές σε πλατεία του Πειραιά. Πηγή: Συλλογη Π.Πουλίδη, Αρχείο ΕΡΤ

Το καθεστώς παραχώρησης εκτάσεων, εργαλείων και σπιτιών, τόσο στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο, διαμορφωνόταν από την παροχή δανείων στους πρόσφυγες (σε κάποιες περιπτώσεις την παροχή των οικοδομικών υλικών σε συνεταιρισμούς ή και άτομα), τα οποία θα ξεπληρώνονταν από τις αποζημιώσεις

πρόσφυγες που προέρχονταν από τον ίδιο οικισμό, η έστω την ευρύτερη περιοχή, να εγκατασταθούν μαζί στο ελληνικό έδαφος. | Κέκερη Μιχαέλα, Ερευνητική εργασία, Τα συγκροτήματα κοινωνικής κατοίκησης. Ο ρόλος τους στην εξέλιξη του αστικού τοπίου της πόλης των Χανίων, Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Πολυτεχνείου Κρήτης, 2015.

22. Ν. Ανδριώτης, Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940, άφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση, ό.π. σελ. 152

και τις απολαβές από την οικονομική τους δραστηριότητα. Η διαδικασία αυτή βρίθει αντιφάσεων καθώς η αποτίμηση των περιουσιών στην Τουρκία, η παροχή των δανείων και η διαμόρφωση των αποζημιώσεων γίνεται σε τρία διαφορετικά νομίσματα, ενώ οι απολαβές των προσφύγων είναι εκείνες του γεωργού ή του μισθωτού εργάτη. Οι πρώτες αποζημιώσεις δίνονται μετά την απειλή των κοινοτήτων των προσφύγων πως θα απέχουν από τις εκλογές εάν δεν τους δοθούν, ενώ τα χρέη των προσφύγων μετά από κινητοποιήσεις και πολιτική πίεση διαγράφονται σε σημαντικό βαθμό.

Το κράτος δεν αντιμετωπίζει τους πρόσφυγες σαν μια κοινωνική ομάδα η οποία χρήζει οικονομικής και κοινωνικής στήριξης, αλλά σαν ένα νέο σώμα το οποίο πρέπει να ενταχθεί από την μια στην καπιταλιστική ανασυγκρότηση της γεωργίας και την ανάπτυξη της βιομηχανίας και από την άλλη, δια μέσου της εξαθλίωσης και του ρατσισμού, να διαμορφώσει σχέσεις εξάρτησης και μεγαλύτερης εκμετάλλευσης με το παραδοσιακό πολιτικό προσωπικό της χώρας, συμπέρασμα το οποίο αναδεικνύεται από την απαγόρευση μετανάστευσης που νομοθετείται το 1926 για τους πρόσφυγες[23]. Την ίδια περίοδο, η Ελλάδα βρισκόταν μπροστά σε σοβαρά δημοσιονομικά προβλήματα και νομισματική αστάθεια, ενώ η αδυναμία να σχηματιστεί κυβέρνηση οδηγούσε τη χώρα σε πολιτικό διχασμό και αποσταθεροποίηση, γεγονός που κάνει τη διαχείριση της δραματικής ανόδου του πληθυσμού ακόμα πιο δύσκολη[24].

Εικ. 9 | Πρόσφυγες στα σκαλία της εκκλισίας του Αγίου Νικολάου στον Πειραιά, 1922. Πηγή: Συλλογη Π.Πουλίδη, Αρχείο ΕΡΤ

Οι οικονομικές και διοικητικές αντιφάσεις είναι συνυφασμένες με την φιλελεύθερη αντίληψη της κοινωνίας και κατ' επέκταση των προσφύγων, ως αθροίσματος ατόμων που δανείζονται, εμπορεύονται και πωλούν. Αυτή η αντίληψη αντανακλάται και στα λεγόμενα των εκπροσώπων των φορέων που λιγότερο από ένα χρόνο μετά διαμηνύουν πως «το Κράτος παρέχον χρηματικά βοηθήματα εις ρους πρόσφυγας δεν σκέπτεται να δημιουργήση τάξιν η οποία θ' αποζή διαρκώς εξ αυτού, διότι δεν είναι δυνατόν οικονομικώς»[25].

Οι πρώτοι νέοι προσφυγικοί οικισμοί χτίστηκαν στην Αθήνα, και πιο συγκεκριμένα στην Αττική, στο Πεδίον του Άρεως, στα Κουντουριώτικα (Λυκαβηττός), τα Παλαιά Σφαγεία (Καλλιθέα), τις Τζιτζιφιές, τα Νέα Σφαγεία (Ταύρος), την Καισαριανή, τη Νέα Ιωνία, τη Νέα Κοκκινιά. Το 1925, το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων παρέδωσε 4.000 ολοκληρωμένα οικήματα και άλλα 2.500 ημιτελή. Κατά κύριο λόγο επρόκειτο για δύο τύπους κατοικιών· τις μονώροφες οικοδομές με λίθινα θεμέλια, ξύλινη ανωδομή (μπαγδατί) και στέγη συνήθως από πισσόχαρτο, και τις διώροφες οικοδομές με πέτρα μέχρι τον πρώτο όροφο και μετά καλαμωτή (τσατμά). Ήταν μικρά, με στοιχειώδεις συνθήκες υγιεινής: ύδρευση από δημόσιες κρήνες και τουαλέτες-λουτρά ανά 20-30 οικήματα [26].

23. Ν. Ανδριώτης, Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940, άφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση, ό.π. σελ. 144
24. Ε. Αβδέλα, Ρ. Αλβανός, Δ. Κουσούρης, Μ. Χαραλαμπίδης, ό.π. Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο, ό.π. σελ. 37.
25. Ν. Ανδριώτης, Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940, άφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση, ό.π. σελ.170
26. Ν. Ανδριώτης, Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940, άφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση, ό.π. σελ. 232

3.3 Πρόσφυγες στα Χανιά.

Η γενικότερη εικόνα στην Κρήτη, και ειδικότερα στα Χανιά, δεν αποτελεί παρά ένα μέρος της συνολικής κατάστασης. Το Σεπτέμβρη του 1922, κατέφτασαν στα Χανιά, μόλις 3.318 άνδρες και 5.738 γυναίκες πρόσφυγες[27]. Οι τόποι προσωρινής στέγασής τους ήταν στο φρούριο Φιρκά, στον ιταλικό στρατώνα, στο Δημαρχείο, στην αίθουσα Συλλόγου «Ο Χρυσόστομος», στη Σχολή Χωροφυλακής, στα σχολεία, στην αίθουσα «Πανελλήνιο», αλλά και όπου ήταν εφικτό. Η ανταλλαγή πληθυσμών ξεκινάει το 1923, και ολοκληρώνεται στο τέλος του 1924, όταν στην Κρήτη ξεριζώνονται ολόκληρες οικογένειες Τουρκοκρητών. Η αποχώρηση του μουσουλμανικού πληθυσμού από την Κρήτη υπολογίζεται σε 37.000. Στα Χανιά αντιστοιχούν 11.010 [28]. Οι οικογένειες αυτές ήταν πλήρως ενταγμένες στην Ελληνική κοινωνία, αν εξαιρέσει κανείς το θρήσκευμα, γεγονός που έκανε τον αποχωρισμό ακόμα πιο δύσκολο. Η Ε.Α.Π. στην Κρήτη, λόγω της μορφολογίας του εδάφους, προκειμένου να μειώσει το κόστος και τον απαιτούμενο χρόνο ανέγερσης των οικισμών, επιδίωκε την τοποθέτηση των προσφύγων σε αγροτικές περιοχές. Κατά κύριο λόγο τη στέγαση των προσφύγων εξυπηρέτησαν τα «ανταλλάξιμα». Το 1924-1930, ακολουθεί μια πολιτική δημιουργίας προσφυγικών συνοικισμών στις παρυφές της πόλης, οι οποίοι αποδείχθηκαν ανεπαρκείς με αποτέλεσμα οι πρόσφυγες να καταφεύγουν στην αυτοστέγαση τους[29].

Στα Χανιά, οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε πρώην σπίτια μουσουλμάνων στη Σπλάτζια, στο κάτω Κουμ Καπί, στην Νέα Χώρα, στη Σούδα, και στα περίχωρα Τσικαλαριά, Νεροκούρου, Μουρνιές, όπου προηγουμένως κατοικούσε σημαντικός αριθμός μουσουλμάνων. Η ενσωμάτωση των προσφύγων ήταν ιδιαίτερα δύσκολη. Ωστόσο η κοινωνική τριβή και αλληλεπίδραση οδήγησε σε πολλές περιπτώσεις στην ένταξη τους στην Ελληνική κοινωνία. Ταυτόχρονα, η απότομη αύξηση του πληθυσμού στην Κρήτη, και ειδικότερα στα Χανιά, οδήγησαν στην ανάγκη ανασυγκρότησης του σχεδίου πόλεως, και την απορρόφηση του νέου πληθυσμού σε τομείς εργασίας. Η στέγαση των προσφύγων ήταν αδύνατο να επιτευχθεί εξολοκλήρου στο κέντρο της πόλης. Στοιχείο αυτής της αδυναμίας ήταν και το γεγονός ότι η μεγάλη συσσώρευση του προσφυγικού πληθυσμού, ενέτεινε την εξάπλωση ασθενειών, ως εκ τούτου η ανάγκη στεγαστικής αποκατάστασης ήταν επιτακτική. Στη θέση του τούρκικου νεκροταφείου, επιχειρήθηκε η πρώτη οργανωμένη προσπάθεια στεγαστικής αποκατάστασης των προσφύγων.

27. Α. Κλάδου-Μπλέτσα, Τα Χανιά. 100 χρόνια από την ένωση στο 2013, Εκδόσεις Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας, έτος έκδοσης 2015
28. Α. Κωτσάκη, Κρήτη 1913-2013 Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία μετά την Ένωση, Εκδόσεις Πνευματικό Κέντρο Χανίων & ΣΑΔΑΣ-Πανελλήνια Ένωση Αρχιτεκτόνων/Τμήμα Χανίων έτος έκδοσης 2014, σελ. 92
29. Α. Κωτσάκη, Κρήτη 1913-2013 Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία μετά την Ένωση, ό.π. σελ. 92

4 Η εξέλιξη του οικισμού της Κάτω Σούδας

Στο κύριο μέρος της εργασίας επιδιώκεται να παρουσιαστεί κυρίως από αρχιτεκτονικό πρίσμα η εξέλιξη του οικισμού της Κάτω Σούδας. Αν και είναι γνωστό ότι ο οικισμός είναι κτισμένος κατά την Οθωμανική περίοδο, η αρχική του μορφή δεν είναι γνωστή, αλλά αποτελεί ερευνητικό ερώτημα. Οι πρώτες φωτογραφίες του οικισμού, εμφανίζονται μετά το 1920. Έτσι, η παρουσίαση της εξέλιξης του οικισμού ξεκινάει από την δεύτερη φάση του, από την περίοδο της άφιξης προσφύγων μέχρι το τέλος της Γερμανικής κατοχής (1923-1946), και συνεχίζει με τις επόμενες ορισμένες περιόδους έως και σήμερα, προκειμένου να αντλήσουμε τα κατάλληλα στοιχεία για να μπορέσουμε να ανασυνθέσουμε την εικόνα του αρχικού οικισμού. Οι αεροφωτογραφίες και φωτογραφίες της γειτονιάς ανά δεκαετίες μαρτυρούν τις μεταβολές που έχει υποστεί ο οικισμός. Επιπλέον, επιδιώκουμε να κατανοήσουμε τους τύπους οργάνωσης των κατοικιών, μέσα από την μορφολογία των κτισμάτων και τις συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων.

Εικ. 10 | Σήμανση των κύριων οδών του οικισμού στη Κάτω Σούδα, Αεροφωτογραφία, έτος 2022. Πηγή: Google Earth

4.1 Ο οικισμός της Κάτω Σούδας την περίοδο 1923-1946 - Άφιξη προσφύγων - περίοδος της Γερμανικής κατοχής.

Εικ. 11 | Σήμανση των ορίων του οικισμού της Κάτω Σούδας και της ακτογραμμής. Αεροφωτογραφία, έτος 1946.
Πηγή: Αρχείο Κτηματολογίου Ελλάδος

Σε συνέχεια των ιστορικών στοιχείων που έχουν παρατεθεί προηγουμένως, το 1898 ξεκινά η αποχώρηση των μουσουλμάνων από την Κρήτη, ενώ το 1923 φεύγουν και οι τελευταίοι. Την ίδια περίοδο, μετά την μικρασιατική καταστροφή, καταφτάνουν στα Χανιά, όπως και στην υπόλοιπη χώρα, εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες. Έτσι, η ανάγκη για τη στέγαση τους γίνεται επιτακτική. Σε πολλές περιοχές της επικράτειας μεγάλο μέρος ακινήτων χρησιμοποιήθηκε ως «ανταλλάξιμο», τα Χανιά ήταν ένας από τους 28 νομούς στους οποίους εντοπίζονται ανταλλάξιμα ακίνητα[30]. Κατά αυτόν τον τρόπο, μπορέσαν να στεγάσουν μεγάλο μέρος του προσφυγικού πληθυσμού, ωστόσο σε καμία περίπτωση αυτό δεν ήταν αρκετό. Για τον οικισμό της Κάτω Σούδας, μετά από έρευνα στην Υπηρεσία Δόμησης του Δήμου Χανίων, σε ιστορικά αρχεία αλλά και σε συνεντεύξεις με ντόπιους ερασιτέχνες ιστορικούς, δεν βρέθηκαν στοιχεία που να αποδεικνύουν ότι πρόκειται για οικισμό ανταλλαξίμων. Ωστόσο, στην Σούδα, όπως και σε άλλες περιοχές που υπήρχε προηγουμένως το μουσουλμανικό στοιχείο, τοποθετήθηκε ή/ και εγκαταστάθηκε από μόνος του μεγάλος αριθμός προσφύγων. Ο οικισμός στη Κάτω Σούδα λοιπόν, μετά το 1924, κατοικήθηκε από μικτό πληθυσμό, προσφύγων και Κρητών.

Η κατάσταση του οικισμού:

Στη φωτογραφία του 1929 (Εικ.12) , όπου απεικονίζεται η οδός Κανάρη με τα χαρακτηριστικά διώροφα κτίσματα του οικισμού, φαίνεται ότι ο οικισμός βρίσκεται υπό σχετική εγκατάλειψη. Καθώς επίσης ότι η κατάσταση αυτή δεν βελτιώνεται μέχρι και το τέλος της Γερμανικής Κατοχής.

Σύμφωνα με αεροφωτογραφία του 1946, ο οικισμός εκείνη την εποχή αναπτύσσεται κατά βάση στις οδούς Κανάρη, Π. Μαριδάκη και Έλλης. Στη δυτική πλευρά δεσπόζει το Τζαμί με τον μιναρέ του. Μάλιστα πλησίον του, διαμορφώνεται υποτυπωδώς μια μεγάλη κενή έκταση, η οποία έχει το ρόλο πλατείας και εξυπηρετούσε αρχικά τις λατρευτικές ανάγκες των πιστών.

Ένα μικρό ποσοστό κατοικιών (τουλάχιστον τρία κτίσματα) είναι εξολοκλήρου ερειπωμένες, με πλήρως κατεστραμμένες στέγες. Κατά κανόνα εμφανίζονται σημαντικές φθορές στις προσόψεις των κτιρίων όπως ρηγματώσεις και έντονη απώλεια επιχρισμάτων, πιθανότατα λόγω της έντονης υγρασίας που εμφανίζεται έως και τα υπέρθυρα των ανοιγμάτων του ισογείου. Η προγενέστερη ύπαρξη αλυκών στην περιοχή, καθώς και τα λιμνάζοντα νερά, δικαιολογούν τις παραπάνω φθορές καθώς τα πορώδη οικοδομικά υλικά απορροφούν προς τα πάνω την υγρασία του εδάφους, μέσω του τριχοειδούς συστήματος, αντίθετα στη φορά της βαρύτητας.

Οι κατοικίες, η κεντρική είσοδος των οποίων βρίσκεται επί των οδών Κανάρη και Έλλης, είναι διώροφα κτίσματα με δίρριχτη στέγη ενώ οι κατοικίες με την κεντρική τους είσοδο στην Π. Μαριδάκη, είναι κατά κύριο λόγο ισόγεια με τετράριχτη στέγη και βυζαντινά κεραμίδια.

Παρατηρείται σταθερός ρυθμός στα ανοίγματα των όψεων των κατοικιών

30. Κ. Καραδήμα, «Ο χωρικός αντικατοπτρισμός της Συνθήκης της Λωζάνης στην ευρύτερη περιοχή των Χανίων και η συμβολή των ανταλλάξιμων στην αστική και αρχιτεκτονική εξέλιξή της», 1922-2022 100 Χρόνια Μικρασιάτες στην Κρήτη, Αποκατάσταση, Ενσωμάτωση, Περιλήψεις Εισηγήσεων Ομιλητών Συνεδρίου, Μνήμη, Χανιά 2022, σελ.1.

Εικ. 12 | Άποψη της οδού Κανάρη, 1929. Πηγή: Αρ

Εικ. 13 | Αποψη οικισμού από τη νοτιοανατολική

Σήμανση κτισμάτων ως σημεία αναφοράς μ

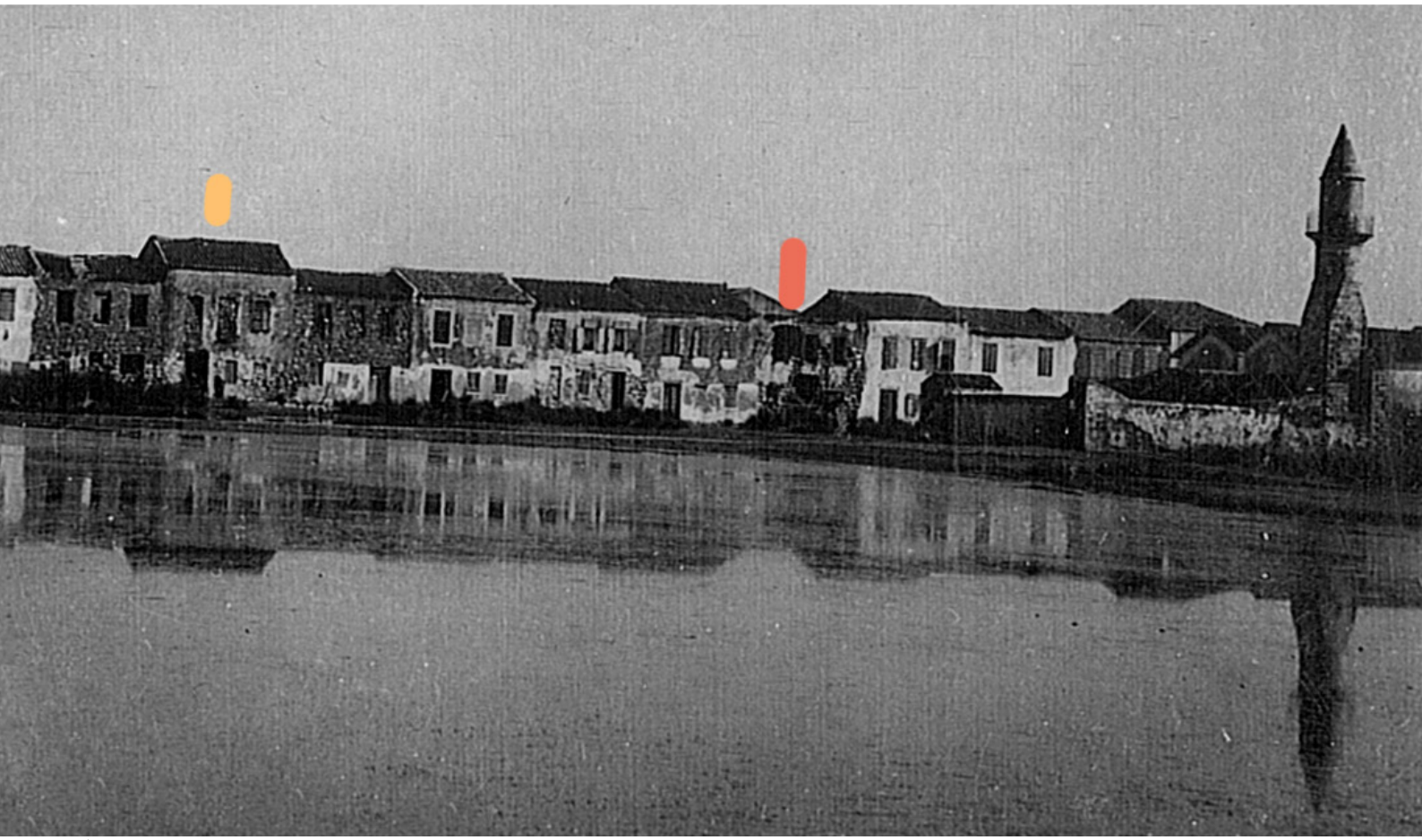

χείο Μανώλη Μανούσακα

πλευρά , περίοδος Γερμανική Κατοχής Πηγή: Αρχείο Μανώλη Μανούσακα

ε κοινό χρώμα στις φωτογραφίες.

προς των δρόμο, τρία στο ισόγειο και τρία στον όροφο. Ακόμα και σε κατοικίες που τα ανοίγματα είναι λιγότερα, εντοπίζεται το ίχνος που μαρτυρά την ύπαρξη τριών ανοιγμάτων. Συνήθως στον όροφο, το άνοιγμα που έχει τοιχιστεί είναι το μεσαίο, πιθανόν λόγω μεταβολής στην διαρρύθμιση της κάτοψης.

Ταυτόχρονα, κάθε κτίσμα «συνοδεύεται» με ανοιχτό υπαίθριο χώρο στη πίσω πλευρά. Οι αυλές των κατοικιών στην Κανάρη και την Π. Μαριδάκη, συνορεύουν και δημιουργούν έναν μικρό δρόμο ανάμεσα τους. Το μεγαλύτερο μέρος των αυλών είναι περιφραγμένο με μαντρότοιχο, προκειμένου να παρέχεται ιδιωτικότητα, κάτι που προφανώς σχετίζεται με την πολιτισμική ταυτότητα των πρώτων κατοίκων. Επίσης, βάση φωτογραφιών

Είκ. 14

Εικ.14 | Άποψη οικισμού, οδός Κανάρη, περίοδος Γερμανική Κατοχής Πηγή: Αρχείο Μανώλη Μανούσακα

Εικ. 15 | Άποψη του οικισμού από ψηλά, περίοδος Γερμανικής Κατοχής, Πηγή : Αρχείο Μανώλη Μανούσακα από μουσείο , Bude-sharchive Εθνικό Γερμανικό Αρχείο.

Εικ.16 | Άποψη οικισμού από τη νοτιοανατολική πλευρά - άποψη του Τζαμιού, περίοδος Γερμανική Κατοχής Πηγή: Αρχείο Μανώλη Μανούσακα

Εικ. 17 | Άποψη οικισμού, οδός Κανάρη, περίοδος Γερμανική Κατοχής Πηγή: Αρχείο Μανώλη Μανούσακα

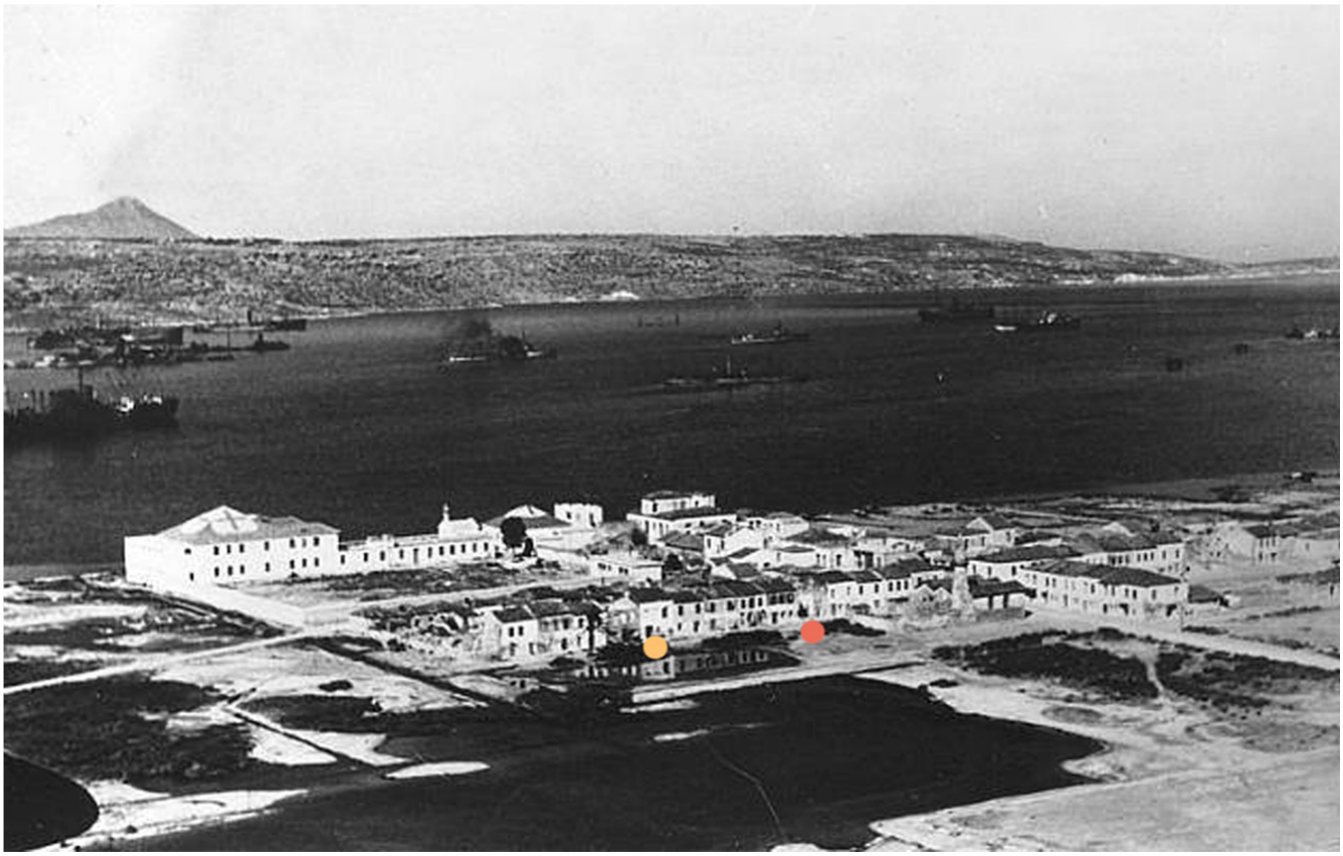

Είκ. 15

Εἰκ. 16

Εἰκ. 17

της Γερμανικής κατοχής, το Τζαμί μοιάζει να έχει αλλάξει χρήση, μετά την αποχώρηση του μουσουλμανικού πληθυσμού του οικισμού και να έχει διαιρεθεί σε τρείς ιδιοκτησίες. Το κεντρικό κλίτος έχει μετατραπεί πιθανότατα σε κατοικία, καθώς παρατηρείται αναδιαμόρφωση της όψης, με μια είσοδο και δύο νέα ανοίγματα, τελείως διαφορετικά από αρχικά που εντοπίζονται στο νότιο κλίτος του Τζαμιού, ενώ σε φωτογραφία της ίδιας εποχής βλέπουμε μία γυναίκα κάθεται στο κατώφλι της υπερυψωμένης εισόδου. Τέλος, Το βόρειο τμήμα του Τζαμιού έχει και αυτό τροποποιημένα ανοίγματα, αλλά σε αντίθεση με το μεσαίο κλίτος, έχει μόνο ένα παράθυρο και μία αρκετά μεγάλη είσοδο στο επίπεδο του δρόμου, οπότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι χρησιμοποιούνταν ως χώρος αποθήκευσης. Κατά το τέλος αυτής της περιόδου, μεταξύ 1945-1946, κατεδαφίζεται ο Μιναρές, πιθανότατα για την μετατροπή του συγκεκριμένου κλίτους σε κατοικία.

Όσον αφορά το ιδιοκτησιακό καθεστώς των κατοικιών του οικισμού, ειδικά σε αυτή την πρώτη περίοδο, είναι αβέβαιο. Η κατάσταση εγκατάλειψης του οικισμού, αλλά και η κατοίκησή του από πρόσφυγες που έχασαν μεγάλο μέρος της περιουσίας τους φεύγοντας από την Μικρά Ασία, δηλώνουν ότι είναι πιθανό οι τιμές των κατοικιών στην περιοχή να ήταν πολύ χαμηλές. Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων, οι περισσότερες κατοικίες είτε αγοράσθηκαν με χαμηλό κόστος είτε κατοικήθηκαν με καταπατήσεις σε κενά/ερειπωμένα κτίσματα. Η παραπάνω υπόθεση αποκτά ισχυρότερη βάση καθώς αρκετοί κάτοικοι της περιοχής δεν επιθυμούσαν να απαντήσουν στη σχετική ερώτηση για τον τρόπο με τον οποίο το κτίσμα που κατοικούν βρέθηκε στα χέρια των προγόνων τους.

Εικ.18 | Αποψη οικισμού από τη νοτιοανατολική πλευρά - άποψη του Τζαμιού, περίοδος Γερμανική Κατοχής Πηγή: Αρχείο Μανώλη Μανούσακα

4.2 Ο οικισμός της Κάτω Σούδας την περίοδο 1946-1967 Επανακατοίκηση οικισμού - Από την Λήξη Γερμανικής κατοχής μέχρι τη Δικτατορία

Εικ. 19 | Σήμανση των ορίων του οικισμού της Κάτω Σούδας και της ακτογραμής. Αεροφωτογραφία, έτος 1960.
Πηγή: Αρχείο Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού (ΓΥΣ)

Εικ.20 | Οδός Έλλης, συνάθριση κατοίκων κατά τον εορτασμό κάποιου χαρμόσυνου γεγονότος, 1950, Πηγή: Αρχείο Μανώλη Μανούσακα

Μετά την λήξη της Γερμανικής Κατοχής, κατά την οποία η ευρύτερη περιοχή υπήρξε θέρετρο μαχών, η Σούδα αλλά και η περιοχή της Κάτω Σούδας αρχίζουν να «ζωντανεύουν» και πάλι. Κτίσματα αναπτύσσονται στο νότιο τμήμα της περιοχής, εφαπτομενικά της κεντρικής οδικής αρτηρίας που ενώνει την πόλη των Χανίων με το λιμάνι της Σούδας, στη σημερινή Λεωφόρο Σούδας.

Ταυτόχρονα, την ίδια περίοδο κτίζονται νέα κτίρια κατά μήκος της οδού Έλλης προς το παραλιακό μέτωπο. Ο προσφυγικός πληθυσμός και κυρίως οι άντρες που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή, εργάστηκαν κατά κύριο λόγο ως ψαράδες, σε αντίθεση με τους ντόπιους, οι οποίοι ασχολούνταν κυρίως με την κτηνοτροφία και την γεωργία. Έτσι, το μικρό λιμανάκι της Κάτω Σούδας, εξυπηρετεί περισσότερο από κάθε άλλη φορά την αλιεία. Μάλιστα, το 1960 όπως φαίνεται στην αεροφωτογραφία, υπάρχει ένας μικρός μόλος προκειμένου να δένουν τα ψαροκάικα τους. Πρόσφυγες και Κρήτες, γυναίκες και άντρες, παρά τις διαφορετικές πολιτισμικές καταβολές, συνυπάρχουν ομαλά και αναπτύσσουν κοινωνικούς δεσμούς. Η σχετική οικονομική ευημερία που επικρατεί στην περιοχή και οι κοινωνικές συνήθειες των κατοίκων ενισχύουν την έννοια της γειτονίας στην περιοχή.

Παρόλο που η κατάσταση του οικισμού στα τέλη της δεκαετίας του 1940 μοιάζει βελτιωμένη συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο, καθώς οι κατεστραμμένες στέγες αρκετών κατοικιών επισκευάζονται, μεγάλα τμήματα του οικισμού βρίσκονται σε κακή έως και ερειπιώδη κατάσταση. Πιο συγκεκριμένα, εντοπίζονται τέσσερα οικόπεδα με κτίσματα σε μορφή ερειπίου, τρία (3) επί της οδού Κανάρη και ένα (1) στην οδό Π. Μαριδάκη. Ειδικότερα, το τμήματα της νοτιοδυτικής πλευράς του οικισμού στην οδό Κανάρη μοιάζει εν μέρει εγκαταλελειμμένο καθώς δεν υπάρχει ξεκάθαρος διαχωρισμός στις αυλές των κατοικιών, ενώ μάλιστα οι περισσότεροι μαντρότοιχοι ήταν κατεστραμμένοι. Αντίθετα, στο βόρειο και νοτιοανατολικό τμήμα του οικισμού, οι μαντρότοιχοι βρίσκονται σε καλύτερη κατάσταση, επίσης έχουν προστεθεί κατασκευές εντός των αυλών. Ταυτόχρονα, σχεδόν στο σύνολο του οικισμού παρατηρούνται πρόχειρες και ευτελείς κατασκευές στις πίσω πλευρές των οικοπέδων, εντός των αυλών και μικρές επεκτάσεις των κατοικιών. Πιθανότατα επρόκειτο για χώρους υγιεινής, οι οποίοι έως τότε απουσίαζαν από το εσωτερικό των κατασκευών. Επίσης,

Εικ. 21

Εικ. 22

Εικ. 23

Εικ. 24

Εικ. 21 | Άποψη οικισμού, οδός Κανάρη, 1956. Πηγή: Αρχείο Σταύρου Μυριδάκη

Εικ. 22 | Αποψη οικισμού Πλωτάρχου Μαριδάκη, δεκαετία 1960. Πηγή: Αρχείο Χανιώτικα Νέα

Εικ. 23 | Κάτοικοι του οικισμού της Κάτω Σούδας, οδός Πλωτάρχου Μαριδάκη, μεταξύ 1960-1965. Πηγή αρχείο Μανώλη Μανούσακα

Εικ. 24 | Σημερινό κτίσμα επι της οδού Ελλής (παλαιό 3ο κλίτος Τζμιού). Πηγή:

σε κατάσταση ερειπίου εντοπίζονται και κάποια μεμονωμένα κτίρια επί της σημερινής οδού Κυδωνίας, στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικισμού.

Παρά την κατάσταση του οικισμού κατά το πέρασμα αυτής της εικοσαετίας, ο οικισμός αποτελεί ζωντανό κύτταρο της περιοχής. Ήδη από την δεκαετία του '50, οι εικόνες συνάθροισης και κοινωνικοποίησης των κατοίκων δημιουργούν την εντύπωση μιας ενεργής γειτονίας. Χαρακτηριστική είναι η εικόνα όπου αποτυπώνει κάποιο χαρμόσυνο γεγονός στην περιοχή, πιθανότατα παρέλαση, όπου πλήθος κόσμου έχει συναθροιστεί στην οδό Έλλης. Επιπλέον, το 1954, ανοίγει στη Κάτω Σούδα ο ραδιοφωνικός σταθμός της τότε ΕΙΡ, αργότερα ΕΡΤ, σε οικόπεδο απόστασης περίπου 100μ. νοτιότερα της περιοχής μελέτης μας. Το γεγονός αυτό τις επόμενες δεκαετίες αποτέλεσε σημαντικό λόγο για τους περιορισμούς της δόμησης του οικισμού.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960, ο οικισμός μοιάζει να έχει επανακατοικηθεί σε μεγάλο βαθμό, συμπέρασμα που αντλείται κατά κύριο λόγο από την κατάσταση των αυλότοιχων. Οι περισσότεροι εξ αυτών, έχουν επανακατασκευαστεί και η οριοθέτηση των κατοικιών είναι πλέον ξεκάθαρη, αναδεικνύοντας έτσι την ανάγκη για μεγαλύτερη ιδιωτικότητα. Η γενικότερη εικόνα του οικισμού είναι εμφανώς βελτιωμένη συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο.

Έχουν ανεγερθεί νέα κτίσματα επί της οδού Έλλης στην οδό Κυδωνίας, αλλά και δυο νέα κτίρια βορειότερα της οδού Π. Μαριδάκη προς τον λιμένα. Στα δύο κενά οικόπεδα στην ανατολική πλευρά της οδού Κανάρη έχουν κτιστεί ισόγειες κατοικίες με δίρριχτη στέγη, ενώ τα ερείπια έχουν αποκατασταθεί. Επίσης, το βόρειο κλίτος του Τζαμιού κατεδαφίστηκε, μεταξύ 1946 και 1959, και στην θέση του ανεγέρθηκε νέο πλατυμέτωπο κτίριο με δώμα από οπλισμένο σκυρόδεμα, διαστάσεων 6 x 24 μέτρα.

Πέρα από την διαφοροποίηση στα υλικά κατασκευής, διαφοροποιείται έντονα και στην κάτοψη, αφού ή πρόσοψη του επί της οδού Κανάρη δεν ακολουθεί τον κάνναβο των 6 μέτρων, αλλά τοποθετείται με την πλατιά του πλευρά (24 μέτρα) πάνω στην οδό Κανάρη και την στενή (6 μέτρα) στην οδό Έλλης. Η παραπάνω κατασκευή είναι η πρώτη, εντός του οικισμού, η οποία βρίσκεται τελείως εκτός της οικοδομικής λογικής/τύπου των υπόλοιπων κτισμάτων και σηματοδοτεί την αρχή των δραστικών επεμβάσεων των επόμενων δεκαετιών.

Εικ. 25 |
Αεροφωτογραφία, έτος 1960.
Πηγή: Αρχείο Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού (ΓΥΣ)

Υπόμνημα

Νεόδμητα

Νέες στέγες-ανακατασκευές

4.3 Ο οικισμός της Κάτω Σούδας την περίοδο 1967-1990: Περίοδος εκτεταμένων επεμβάσεων στον οικισμό – Δικτατορία και πρώτες μεταπολιτευτικές δεκαετίες

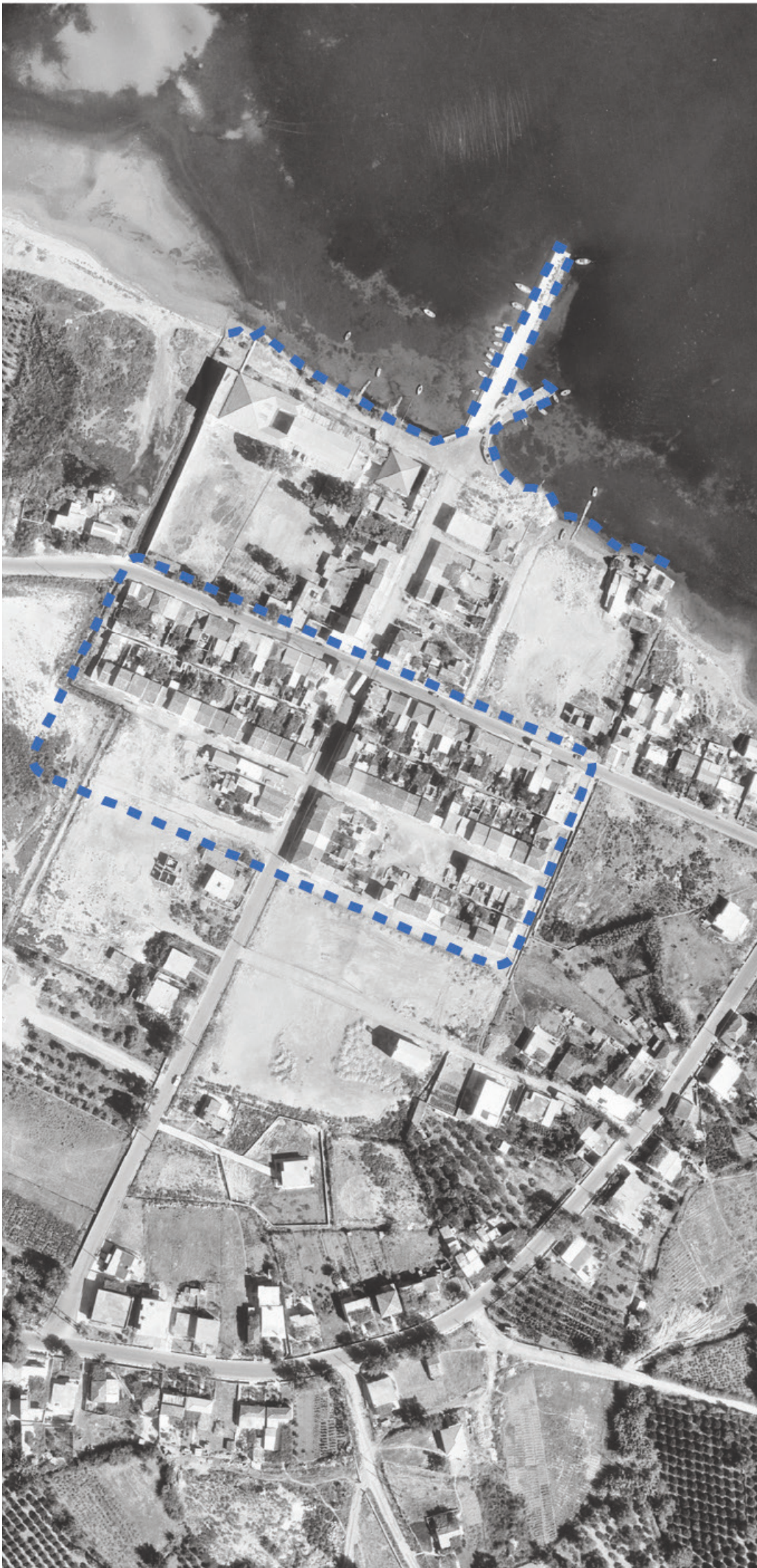

Εικ. 26 | Σήμανση των ορίων του οικισμού της Κάτω Σούδας και της ακτογραμής. Αεροφωτογραφία, έτος 1971. Πηγή: Αρχείο Κτηματολογίου Ελλάδος

Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές τις δεκαετίας του 1970, στα χρόνια της δικτατορίας, η ευρύτερη περιοχή της Σούδας συνεχίζει να αναπτύσσεται. Στα νότια του οικισμού κτίζεται ο ναός του Αγ. Νεκταρίου όπως και τρείς νέες ισόγειες κατασκευές. Επίσης, εντοπίζονται νέα κτίσματα επί της λεωφόρου Σούδας όπως και επί της Π. Μαριδάκη δυτικότερα του οικισμού. Αντίθετα, εντός της περιοχής μελέτης μας παρατηρούνται τρεις νέες κατασκευές, σε οικόπεδα που προηγουμένως υπήρχαν παλαιότερες κατοικίες και μία σε ανεκμετάλλευτο οικόπεδο. Οι τρεις βρίσκονται στην οδό Π. Μαριδάκη και μία στην οδό Κανάρη. Η νέα κατασκευή στη νότια πλευρά της οδού Κανάρη τοποθετείται δίπλα στον παλιό μιναρέ, αριστερά του νέου κτιρίου που έχει πάρει την θέση του βορείου κλίτους του. Πρόκειται για ένα διώροφο κτίσμα με δίρριχτη στέγη, διαστάσεων 6 x 12 μέτρα κατά προσέγγιση. Τα τρία νέα ισόγεια κτίρια, με δώμα οπλισμένου σκυροδέματος, επί της οδού Π. Μαριδάκη, κτίζονται στην θέση παλαιών ισόγειων κτισμάτων με τετράριχτη στέγη. Το πλάτους τους παραμένει το ίδιο, καθώς περιορίζεται από το πλάτος του οικοπέδου (6 μέτρα), αλλά το μήκος τους είναι εμφανώς μεγαλύτερο σε σχέση με τα προγενέστερα. Επίσης, εντοπίζονται νέες μικρές κατασκευές στους υπαίθριους χώρους των ιδιοκτησιών, πιθανότατα εξωτερικοί χώροι υγιεινής ή αποθηκευτικοί χώροι, κυρίως στο ανατολικό τμήμα του αρχικού οικισμού.

Στα χρόνια της μεταπολίτευσης, αναπτύσσονται νέες χρήσεις όπως εστίαση και εμπόριο επί της οδού Έλλης προς το μικρό λιμένα της Κάτω Σούδας, δημιουργώντας χώρους κοινωνικής τριβής μόλις λίγα μέτρα από την πλατεία του οικισμού. Ταυτόχρονα, πολλοί από τους κατοίκους, σύμφωνα με μαρτυρίες, αναφέρονται στην «πάνω» και την «κάτω» γειτονία, αναφερόμενοι στην οδό Κανάρη και Π. Μαριδάκη αντίστοιχα. Κατά κύριο λόγο αυτό αφορούσε την συνήθεια των κατοίκων να συναθροίζονται στο κατώφλι των κατοικιών τους, έτσι η οπτική επαφή με τους γείτονες κατά μήκος του δρόμου, ενδυνάμωνε το στοιχείο της γειτονίας. Επιπλέον, συνεχίζεται η προέκταση των κατοικιών προς τους υπαίθριους χώρους τους, με την κατασκευή μικρών κτισμάτων για την κάλυψη των αναγκών τους. Επίσης, πραγματοποιείται η διάνοιξη τριών νέων δρόμων οι οποίοι ενώνουν τις οδούς Κυδωνίας - Κανάρη, Κυδωνίας – Π. Μαριδάκη, αλλά και Π. Μαριδάκη προς το λιμένα.

Στην αεροφωτογραφία του 1980, εντός του αρχικού οικισμού εντοπίζονται έξι νέα κτίρια, δύο στην οδό Π. Μαριδάκη, δύο στην Κανάρη, ένα στην Έλλης και ένα στην Κυδωνιάς. Οι δύο νέες ισόγειες κατοικίες επί της οδού Π. Μαριδάκη διατηρούν το ρυθμό των έξι (6) μέτρων στην πρόσοψη τους αλλά καταλαμβάνουν σχεδόν όλη την επιφάνεια του οικοπέδου. Αντίστοιχη περίπτωση αποτελεί και το κτίσμα στο δυτικό τμήμα της οδού Κανάρη.

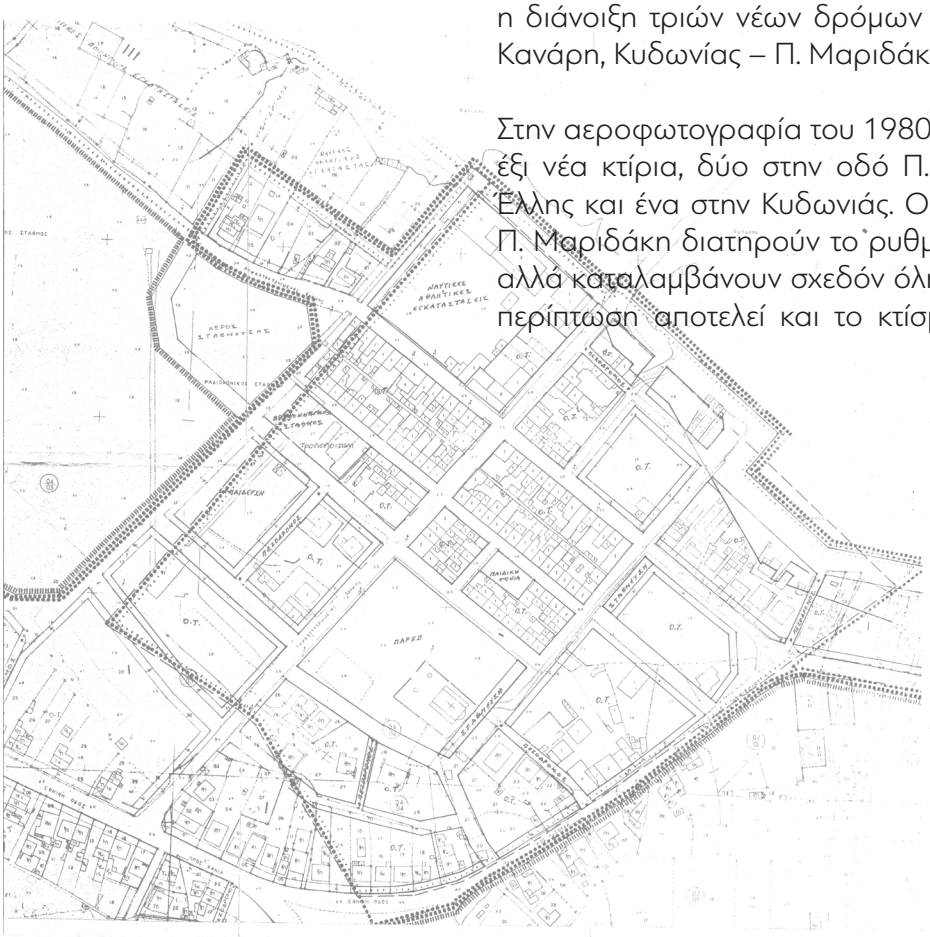

Εικ. 27 | Ρυμοτομικό σχέδιο οικισμού Κάτω Σούδας του Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου (ΓΠΣ) , 1989. Πηγή : Αρχεία Υπηρεσίας Δόμησης του Δήμου Χανίων

Πρόκειται για ισόγεια κατοικία με δώμα οπλισμένου σκυροδέματος, η οποία χτίστηκε στην θέση διώροφης κατοικίας με δίρριχτη στέγη. Στην νότια πλευρά της οδού Κανάρη, ανεγέρθηκε μικρό ισόγειο κτίσμα, σε συνέχεια του μεγάλου κτιρίου δίπλα στο παλιό Τζαμί. Κτίζεται ένα νέο διώροφο κτίριο με δίρριχτη στέγη επί της οδού Έλλης, στον υπαίθριο χώρο της κατοικίας στη διασταύρωσης Έλλης και Π. Μαριδάκη. Πιθανότατα με ιδιωτική είσοδο από την Έλλης, κάτι το οποίο προδίδει τον διαχωρισμό των ιδιοκτησιών στο συγκεκριμένο οικόπεδο. Επίσης, εντοπίζεται νέο κτίσμα με δώμα οπλισμένου σκυροδέματος στο ανατολικό τμήμα της οδού Κυδωνίας, το οποίο οικοδομήθηκε στη θέση ισόγειας κατοικίας με δίρριχτη στέγη και κεραμίδια. Οι κατοικίες της νοτιοανατολικής πλευράς της οδού Έλλης, παλιό Τζαμί, συνεχίζουν να επεκτείνονται με την προσθήκη νέων κατασκευών στον υπαίθριο χώρο τους. Αλλαγές έχει υποστεί και η εκκλησία του Αγίου Νεκταρίου, όπου προστέθηκε νέο κωδωνοστάσιο. Στην ευρύτερη περιοχή, παρατηρείται περαιτέρω οικοδόμηση της Λεωφόρου Σούδας, η οποία πιθανότατα ενισχύθηκε από την δημιουργία του κόμβου προς την εθνική οδό.

Σύμφωνα με αναφορές ντόπιων στην δεκαετία του 1980, όταν η οικονομία βρισκόταν σε άνθηση και η αλιεία έφερνε σημαντικά έσοδα στους κατοίκους της περιοχής, πραγματοποιήθηκαν πάρα πολλές ανακαινίσεις και ανακατασκευές κτιρίων του οικισμού. Η πληθώρα νέων στεγών αποτελεί σημάδι ριζικών αλλαγών στα κτίσματα. Σύμφωνα με τα λεγόμενα ενός παλαιού εργολάβου της περιοχής, ο οποίος είχε αναλάβει πολλές εργασίες επισκευής παλαιών κτιρίων του οικισμού, στις περισσότερες περιπτώσεις μεγάλων επεμβάσεων οι ιδιοκτήτες για να διευκολύνουν την έκδοση αδειών δεν κατεδάφιζαν τους λιθόκτιστους τοίχους που συνόρευαν με τα όμορα κτίρια, έτσι ώστε να παρουσιάσουν τις εκτεταμένες επεμβάσεις ως απλές επισκευές. Για αυτό το λόγο υπάρχουν πολλές κατασκευές, με νέο κέλυφος ή με σημαντικές ενισχύσεις του φέροντος οργανισμού αλλά με τους αρχικούς πέτρινους τοίχους. Οι παραπάνω τροποποιήσεις, συνήθως με την προσθήκη σκελετού οπλισμένου σκυροδέματος, συνοδεύονταν από σημαντικές αλλαγές στον όροφο της κατασκευής όπως προσθήκη μπαλκονιών, αύξηση των ανοιγμάτων αλλά και πλήρη ανακατασκευή του ορόφου. Πολλές από τις παραπάνω μετατροπές είναι ορατές σε αρκετά σημεία του οικισμού μέχρι και σήμερα.

Υπόμνημα

- Νεόδμητα
- Νέες στέγες-ανακατασκευές
- Καθαίρεση κτίσματος
- Διάνοιξη οδού

Εικ. 28 | . Αεροφωτογραφία, έτος 1971.
Πηγή: Αρχείο Κτηματολογίου Ελλάδος

Υπόμνημα

Νεόδμητα

Νέες στέγες-ανακατασκευές

Καθαίρεση κτίσματος

Διάνοιξη οδού

Εικ. 29 | . Αεροφωτογραφία, έτος 1980.
Πηγή: Αρχείο Κτηματολογίου Ελλάδος

4.4 Ο οικισμός της Κάτω Σούδας την περίοδο 1990-2023, Σύγχρονη ιστορία του οικισμού και η σημερινή κατάστασή του

Εικ. 30 | Σήμανση των ορίων του οικισμού της Κάτω Σούδας και της ακτογραμμής. Αεροφωτογραφία, έτος 1991. Πηγή: Αρχείο Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού (ΓΥΣ)

Στη δεκαετία του 1990 συνεχίζουν στην ίδια κατεύθυνση αντίστοιχες τροποποιήσεις στα κτίσματα όπως και στην προηγούμενη δεκαετία. Οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της περιόδου έδωσαν την δυνατότητα στους κατοίκους να πραγματοποιήσουν επεμβάσεις και επιδιορθώσεις στις κατοικίες.

Εικ. 31 | Σημερινή αποψη κατοικίας της οδού Κανάρη, έτος 2023. Πηγή: Προσωπικό αρχείο

Το μεγαλύτερο μέρος των επεμβάσεων στα κτίσματα, αφορά εξολοκλήρου νέες κατασκευές, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό δεν διατηρούν τον αρχικό τύπο των κατοικιών, γεγονός που φαίνεται και από την αεροφωτογραφία του 1990 στην οποία εμφαίνεται ότι μέρος των κτισμάτων έχει είτε δώμα από οπλισμένο σκυρόδεμα, είτε μονόριχτες στέγες, σε αντιπαραβολή με τις συνήθεις δίρριχτες και τετράριχτες στέγες του αρχικού του οικισμού. Στην παραπάνω περίπτωση ανήκει το κτίσμα στο ανατολικότερο άκρο της οδού Π. Μαριδάκη, ένα διώροφο οίκημα με δόμηση που καλύπτει ολόκληρο το οικόπεδο. Αντίστοιχα, τέτοιου είδους κτίσματα υπάρχουν και στην οδό Κανάρη, τέσσερα στην βόρεια πλευρά της, τα οποία διατηρούν το αρχικό πλάτος της όψης. Επιπλέον, παρατηρείται ότι οι είσοδοι των νέων κατασκευών βρίσκονται, κατά βάση, στο ίδιο σημείο αλλά σε κάποιες περιπτώσεις έχουν ανυψωθεί και υποχωρήσει προς το εσωτερικό της κατοικίας για την αποφύγουν τον κίνδυνο πλημμύρας (Εικ.31). Αντίθετα οι νέες κατασκευές στην νότια πλευρά της οδού Κανάρη είναι δύο και διαφοροποιούνται έντονα σε σχέση με τα υπόλοιπα κτίσματα, καθώς δεν ακολουθείται ο ρυθμός

Εικ. 32 | Σημερινή αποψη κατοικίας της οδού Κανάρη, έτος 2023. Πηγή: Προσωπικό αρχείο

των έξι μέτρων στην πρόσοψή τους. Πιθανότατα αυτό συμβαίνει διότι επειδή υπήρχαν κενά οικόπεδα πλησίον τους, με πλάτος πρόσοψης αρκετά μεγαλύτερο από έξι μέτρα. Ταυτόχρονα, παρουσιάζεται ανάπτυξη στα κενά οικόπεδα στο οικοδομικό τετράγωνο κοντά στο παραλιακό μέτωπο που περικλείεται από τις οδούς Έλλης, Π. Μαριδάκη και Καραϊσκάκη. Επιπλέον, παρατηρούνται αρκετές ανακατασκευές και ανυψώσεις των στεγών σε πολλά από τα υφιστάμενα κτίσματα, οι οποίες συνήθως συνοδεύονται με τροποποιήσεις των όψεων του ορόφου ή/και ενισχύσεις τους φέροντος οργανισμού.

Στις όψεις των κατοικιών παρατηρούνται τροποποιήσεις στα ανοίγματα των παλαιότερων κατασκευών, όπως είναι η μετακίνηση παραθύρων ή/και η αλλαγή των αναλογιών τους, συνήθως μεγαλώνοντας το πλάτος τους. Επιπλέον, εντοπίζονται νέα υπέρθυρα από οπλισμένο σκυρόδεμα. Τέτοιου είδους μετατροπές κατά πάσα πιθανότητα εξυπηρετούσαν την καλύτερη διαμόρφωση εσωτερικά των κατοικιών και την πρόσβαση στους νέους εξώστες. Επίσης, λόγω των φθορών στο πέρασμα του χρόνου, στις περισσότερες κατοικίες έχουν γίνει αλλαγές κουφωμάτων, με νέα από αλουμίνιο, και αλλαγές των επιχρισμάτων με νέα τσιμεντοκονιάματα (Εικ.32).

Εικ. 33 | Σημερινή άποψη κατοικίας της οδού Κανάρη, έτος 2023. Πηγή: Προσωπικό αρχείο

Για αρκετές δεκαετίες μέχρι και σήμερα, με το Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο (ΓΠΣ) ο οικισμός βρίσκεται σε κατηγορία περιορισμού δόμησης Ν-3188/55, σύμφωνα με τον οποίο απαγορεύεται κάθε δόμηση σε ακτίνα 300 μ. από τη βάση ραδιοφωνικών ιστών της ΕΡΤ με ελάχιστο ύψος 70 μέτρα. Σε ακτίνα μεταξύ 300-500 μέτρων απαγορεύεται η ανέγερση οικοδομών πέραν του ενός ορόφου, και συντελεστή δόμησης 0,7. Αυτός είναι πιθανότατα ο κύριος λόγος για τον οποίο δεν εντοπίζονται στην περιοχή μελέτης μας πολυώροφες κατασκευές πλην ελάχιστων εξαιρέσεων, οι οποίες πιθανότατα δεν έχουν λάβει την απαιτούμενη άδεια ανέγερσης. Επιπλέον, σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων αλλά και εργαζόμενης στην ΕΡΤ Χανίων για χρόνια, στο παρελθόν υπήρξαν κινήσεις διαμαρτυρίας κατοίκων και ενημερωτικές συγκεντρώσεις σχετικά με το θέμα.

Όπως έχουμε αναφέρει και παραπάνω, λόγω της μικρής απόστασης του οικισμού από το παραλιακό μέτωπο, καθώς επίσης και της μικρής υψομετρικής διαφοράς του από το επίπεδο της θάλασσας, εξακολουθούν να υπάρχουν έντονα προβλήματα από την υγρασία και τις πλημμύρες. Γεγονός είναι ότι ο οικισμός γνώρισε μεγάλες πλημύρες και το 2017, σύμφωνα με τον τοπικό τύπο[31], κινδύνευσε η ζωή ηλικιωμένης γυναίκας από τη πλημμύρα εντός της οικίας της. Ταυτόχρονα, διαπιστώνεται ότι σχεδόν σε όλες τις

31. Γ. Κώνστας, Αντιπλημμυρικά έργα σε εκκρεμότητα στη Σούδα, Χανιώτικα Νέα, τεύχος 15082, Χανιά 2017, σελ. 07.

νέες κατασκευές το ισόγειο υπερυψώνεται κατά 80-90 εκατοστά από το κράσπεδο, τέτοια παραδείγματα νέων κτισμάτων εντοπίζουμε στο βόρειο τμήμα της οδού Κανάρη, αλλά και στην Π. Μαριδάκη, όπως αναφέραμε προηγουμένως. Επίσης, σε πολλές περιπτώσεις παλαιών κτισμάτων προστίθεται μία μικρή πόρτα, ύψους 0,80εκ -1 μέτρο, ακριβώς μπροστά από την εξώπορτα της κατοικίας, ώστε να μην πλημμυρίσει η κατοικία. Ταυτόχρονα, η συνεχής κατάρρευση των επιχρισμάτων των όψεων των κατοικιών λόγω της υγρασίας, οδήγησε αρκετούς από τους κατοίκους στην τοποθέτηση κεραμικών ή σπανιότερα λίθινων, πλακιδίων στο σύνολο της όψης του ισογείου (Εικ.33).

Πέραν όμως των κατοικιών, πραγματοποιήθηκαν έργα στους δρόμους, ανεβάζοντας το επίπεδο του κατά 0,50 - 0,60 μέτρα, αυτό φαίνεται κυρίως στις κατοικίες επί της οδού Έλλης, όπου ένα μέρος τους βρίσκεται χαμηλότερα του δρόμου. Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 υπήρχε ακόμα πληθώρα μαγαζιών και καταστημάτων επί της οδού Έλλης, αποτυπώνοντας έτσι μια γειτονιά με ζωή. Ταυτόχρονα αναπτύσσονται με αρκετές δημόσιες υποδομές που εξυπηρετούν κοινωνικές δραστηριότητες. Ωστόσο, το πιο εμφανές χαρακτηριστικό της άνθισης του οικισμού κατά την δεκαετία του 1990, είναι οι επεμβάσεις στο μικρό λιμάνι της Κάτω Σούδας. Η ιδιαίτερα μεγάλη επέκτασή της δηλώνει την ανάγκη να εξυπηρετήσει περισσότερα αλιευτικά σκάφη. Αντίστοιχα, η δημιουργία του Ναυταθλητικού ομίλου με τη διαμόρφωση αθλητικών εγκαταστάσεων και η προσπάθεια της υποτυπώδους διαμόρφωσής του μέχρι πρότινος ανεκμετάλλευτου δημόσιου χώρου γύρο από τον ναό του Αγίου Νεκταρίου, αποτελούν σημαντικό παράγοντα προσέλκυσης πληθυσμού από τις γειτονικές περιοχές. Γεγονός που αναδεικνύει μία προσπάθεια δημιουργίας ενός πιο φιλικού περιβάλλοντος συνάθροισης και κοινωνικής αλληλεπίδρασης.

Τις επόμενες δεκαετίες μέχρι και σήμερα, η κατάσταση του οικισμού παρουσιάζεται αντιφατική. Από την μια πλευρά οι εγκαταστάσεις του Ναυταθλητικού, αποκτούν «κύρος» και φιλοξενούν ακόμα και διεθνείς αγώνες. Ταυτόχρονα, συνεχίζουν να πραγματοποιούνται δημόσια έργα στην περιοχή, με πιο εμφανή την ανέγερση σχολείου επί της οδού Κυδωνιάς, ενώ το 2019 ολοκληρώνεται παιδική χαρά στην πλατεία του Αγίου Νεκταρίου.

Από την άλλη πλευρά, όμως, οι κατοικίες και τα καταστήματα, παρακμάζουν. Σήμερα στην οδό Έλλης έχουν μείνει μόνο τρία εμπορικά καταστήματα, ένα καφενείο, μια ταβέρνα και ένα ψαράδικο. Προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα την κατάσταση του σημερινού οικισμού πραγματοποιήσαμε αποτύπωση των κυριότερων οδών Κανάρη, Π. Μαριδάκη και Έλλης και μοιράσαμε ερωτηματολόγια σε ορισμένους από τους κάτοικους της περιοχής.Ένα από τα στοιχεία που αναδεικνύουν την ερήμωση του οικισμού είναι οι ηλικιακές ομάδες με τις οποίες συνομιλήσαμε. Το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων ανήκει σε ηλικίες 60 και άνω. Συναντήσαμε μόνο ένα νεαρό ζευγάρι ηλικίας 30-40, του οποίου η οικογένεια κατείχε το οίκημα και παλαιότερα. Το σύνολο των κατοίκων αποτελείται από απόγονους παλαιών κατοίκων της περιοχής και από ευάλωτες κοινωνικά ομάδες, όπως Ρομά. Εξαίρεση αποτελεί μία οικογένεια επί της οδού Κανάρη, μέλος της οποίας έχει διοριστεί σε μόνιμη θέση δασκάλου στο νόμο Χανίων, που δεν μπόρεσε να βρει κατοικία με χαμηλό ενοίκιο στα Χανιά και αναγκάστηκε να αγοράσει ένα ακίνητο εντός της περιοχής και να το ανακαινίσει, καθώς η συγκεκριμένη ιδιοκτησία πωλούνταν σε πολύ χαμηλή τιμή.

Υπόμνημα

Νεόδμητα

Νέες στέγες-ανακατασκευές

Επεμβάσεις στο δημόσιο χώρο

Εικ. 34 | Αεροφωτογραφία της Κάτω Σούδας, έτος 1991.
Πηγή: Αρχείο Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού (ΓΥΣ)

4.5 Αποτύπωση οικισμού

Για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε καλύτερα την σημερινή κατάσταση αλλά και την εξέλιξη του οικισμού προχωρήσαμε στην αποτύπωση των τεσσάρων οικοδομικών τετραγώνων της περιοχής μελέτης μας. Με σκοπό να ταξινομήσουμε τα κτίρια στις πέντε παρακάτω κατηγορίες:

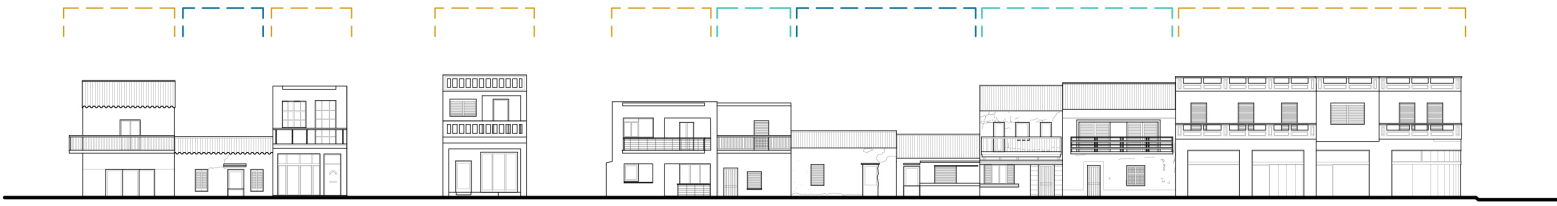

1 1 2

3

Α) Νεόδμητα κτίσματα

Στη Π. Μαριδάκη έχουν κτιστεί νέες κατασκευές από οπλισμένο οσκυρόδεμα, με αναλογία ανοιγμάτων αρχικά διαφοροποιημένη από τα παλαιότερα. Η θέση της εισόδου έχει διαφοροποιηθεί σε σχέση με τα παλαιότερα κτίσματα. Ειδικότερα το γωνιακό κτίσμα επί της οδού Ελλης και Μαριδάκη (αριθμός 2), έχει οικοδομηθεί στην θέση τρίων παλαιών κτισμάτων (ενοποποίηση οικοπέδων), είναι σαφές ότι διαφοροποιείται έντονα από τις υπόλοιπες κατασκευες .

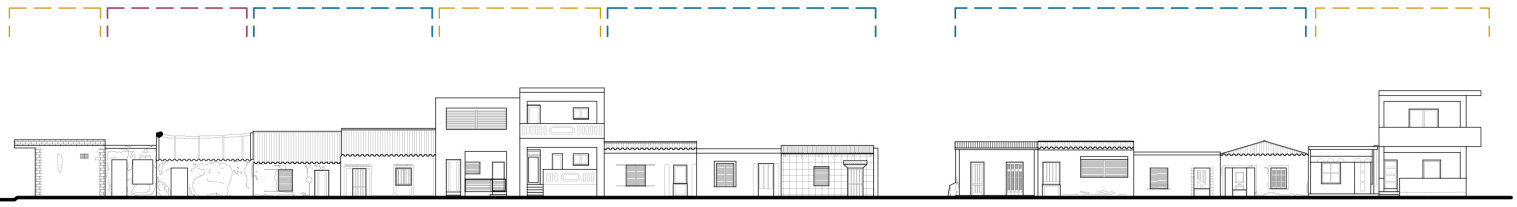

4 5 6 6 6

Β) Κτίρια στα οποία εντοπίζονται μεγάλες επεμβάσεις αλλά διατηρείται κάποιο ίχνος της παλαιότερης κατασκευής

Σε πολλά από τα κτήρια εντοπίζονται χαρακτηριστικά που διατηρούνται από την πρώτη περίοδο της ανάλυσης μας, όπως μεγάλο πάχος τοίχου (0,6 μέτρα) και μικρά ανοίγματα. Τα χαρακτηριστικά αυτά, θεωρούμε ότι είναι από τον αρχικό οικισμό, υπόθεση που ενισχύεται από μαρτυρίες κατοίκων. Ωστόσο αρκετά από αυτά έχουν υποστεί έντονες τροποποιήσεις, όπως ανέγερση νέου ορόφου, προσθήκες προβόλων, νέες στέγες και ενισχύσεις του φέροντα οργανισμού. Τέτοια παραδείγματα είναι οι δύο κατοικίες στο ανατολικό τμήμα της οδού Π. Μαριδάκη (αριθμός 1) στις οποίες εντοπίζονται οι αρχικοί λίθινοι τοίχοι, οι κύριες θύρες έχουν παραμείνει στο ίδιο σημείο και τα ανοίγματα του ισογείου , αν και τροποποιημένα, είναι

κοντά στις αρχικές αναλογίες. Συγχρόνως, έχει προστεθεί δεύτερος όροφος , εξώστης και κουφώματα αλουμινίου. Αντίστοιχα, τα δύο διώροφα κτίσματα στην οδό Κανάρη (αριθμοί 4 και 5), έχουν υποστεί έντονες αλλαγές. Στο κτίριο 4 , η είσοδος έχει μετακινηθεί κεντρικά, ενώ προηγουμένως ήταν στην αριστερή πλευρά, έχει προστεθεί πρόβολος οπλισμένου σκυροδέματος και η νέα στέγη είναι ανυψωμένη σε σχέση με την προηγουμένη. Το σύνολο του κτιρίου έχει καλυφθεί με επίχρισμα που θυμίζει παραδοσιακές κατασκευές των Κυκλάδων, σαφώς επηρεασμένο από τον τόπο καταγωγής του συζύγου της ιδιοκτήτριας. Όλα τα παραπάνω αποτελούν πληροφορίες από την κάτοικο και ιδιοκτήτη της συγκεκριμένης κατοικίας. Επίσης, στη κατοικία με αριθμό 5 διατηρείται η αρχική θέση της θύρας εισόδου και οι παλαιοί λίθινοι τοίχοι αλλά έχει υπάρξει έντονη ενίσχυση του φέροντος οργανισμού με την προσθήκη σκελετού οπλισμένου σκυροδέματος, προκειμένου να ανακατασκευαστεί η όψη του ορόφου και να προστεθεί εξώστης.

Γ) Κτίρια στα οποία διατηρείται η τυπική κατασκευή του οικισμού.

Σε αυτά τα κτίρια, οι μεταβολές, όπου υπάρχουν, σχετίζονται κυρίως με την συντήρηση των κτιρίων, όπως αλλαγές στις στέγες, πλήρωση-μετακίνηση παραθύρων, αλλαγές στα κουφώματα, και νέα επιχρίσματα. Θεωρούμε ότι τα χαρακτηριστικά που διατηρούν τα κτίσματα του οικισμού μέχρι και σήμερα και παρατηρούνται από την πρώτη κιόλας φάση της ανάλυσης μας, από το 1945, πιθανότατα να υπήρχαν ήδη από τον αρχικό οικισμό. Το κτίσμα στο δυτικότερο άκρο τμήμα της οδού Κανάρη (αριθμός 3) παρόλο που από το 1950 και μετά έχει υποστεί ήπιες αλλαγές, σύμφωνα με τις φωτογραφίες της κατοχής είναι νέο, καθώς το αρχικό -πιθανόν- διώροφο κτίσμα, εντοπίζεται κατεδαφισμένο σε αυτές. Στην ίδια κατηγορία εντάσσονται και τα τρία ισόγεια στο ανατολικό τμήμα της Κανάρη (αριθμός 6) , τα οποία εντοπίζονται σε ερειπιώδη κατάσταση στην αεροφωτογραφία του 1946

Δ) Ερείπια

Ε) Κενά οικόπεδα

Εικ.35 | Άποψη της οδού Πλωτάρχου Μαριδάκη, αριστερά έτους 1997, Πηγή : Αρχείο Σταύρου Μυριδάκη , δεξιά φωτογραφία έτους 2023, Πηγή : Προσωπικό αρχείο.

Εικ.36 | Άποψη της οδού Κανάρη, αριστερά έτους 1997, Πηγή : Αρχείο Σταύρου Μυριδάκη , δεξιά φωτογραφία έτους 2023, Πηγή : Προσωπικό αρχείο.

Εικ.37 | Άποψη των δύο αριστερότερων κλίτων του παλιού Τζαμιού, στην οδό Έλλης, αριστερά έτους 1997, Πηγή : Αρχείο Σταύρου Μυριδάκη , δεξιά φωτογραφία έτους 2023, Πηγή : Προσωπικό αρχείο.

Εικ.38 | Άποψη της διασταύρωσης των οδών Έλλης και Κανάρη, αριστερά φωτογραφία από την Γερμανική Κατοχή , Πηγή : Αρχείο Μανώλη Μανούσακα, δεξιά φωτογραφία έτους 2023, Πηγή : Προσωπικό αρχείο.

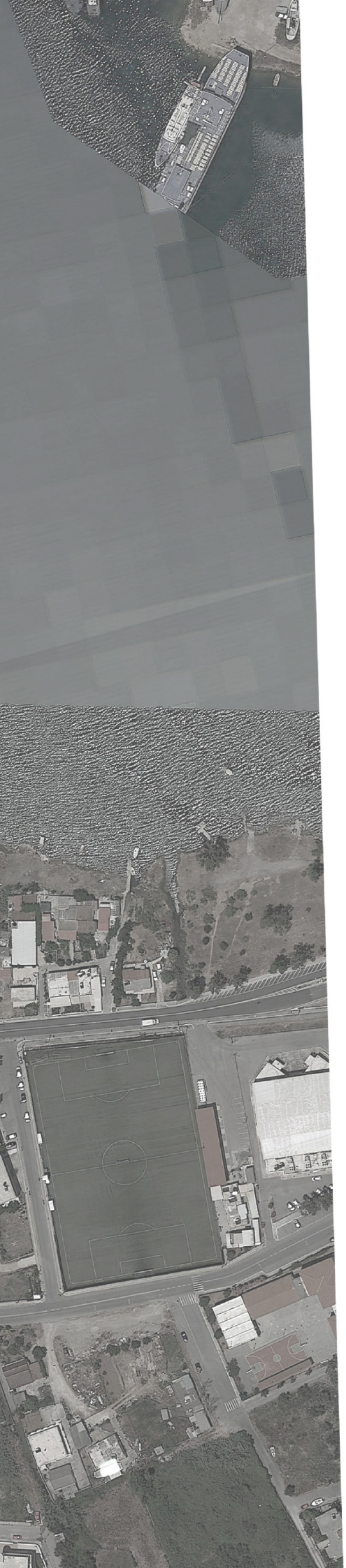

Εικ. 39 | Αεροφωτογραφία του οικισμού της Κάτω Σούδας, έτος 2022
Πηγή: Google Earth

Υπόμνημα

- Νεόδμητα
- Νέες στέγες-ανακατασκευές
- Καθαίρεση κτίσματος
- Επεμβάσεις στο δημόσιο χώρο

5 Συμπεράσματα

5.1 Πρώτη φάση ανέγερσης του Οικισμού – Αρχές του 1870, όψιμη Οθωμανική Περίοδος

Αρχικά, οφείλουμε να αναφέρουμε ότι για την πρώτη φάση του οικισμού δεν έχει εντοπιστεί σχετικό φωτογραφικό υλικό και σχέδια. Έτσι, τόσο η παραπάνω έρευνα πεδίου, όσο και η βιβλιογραφική-αρχειακή έρευνα της περιοχής αποτέλεσαν την βάση προκειμένου να προσεγγίσουμε με τη μέγιστη δυνατή ακρίβεια την αρχική μορφή του οικισμού.

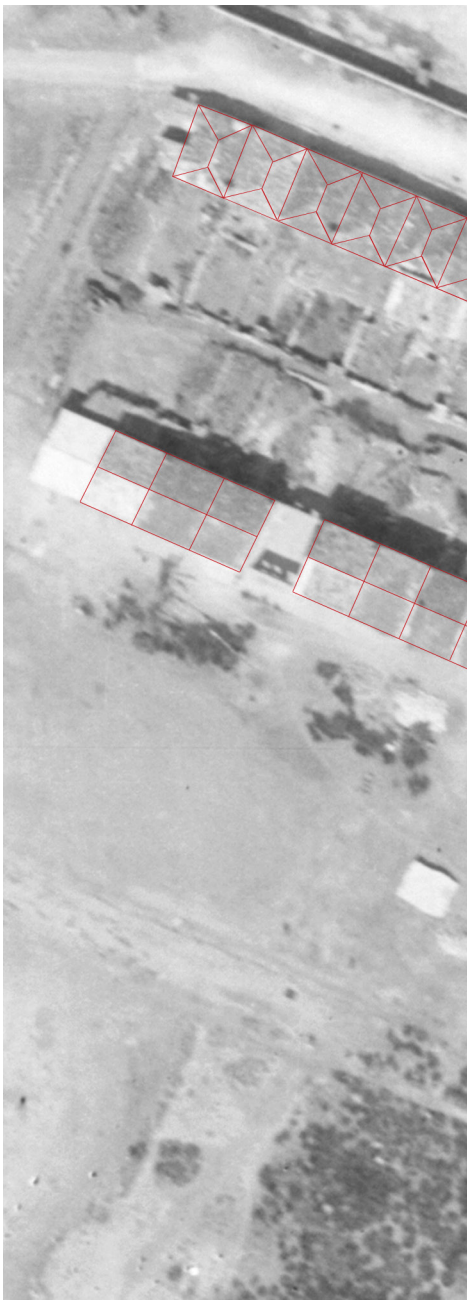

Ο συγκεκριμένος οικισμός αποτελεί ίσως το μοναδικό δείγμα οργανωμένου συστήματος οικιστικής δόμησης στα Χανιά, κατά την Οθωμανική περίοδο. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ο ιδιωτικός χώρος σχεδιαζόταν από τις εθνικοθρησκευτικές κοινότητες με αποτέλεσμα την απρογραμμάτιστη δόμηση και τη διαμόρφωση ενός περίπλοκου αστικού ιστού, όπου συχνά ο δρόμος αποτελούσε προέκταση της ιδιωτικής αυλής[32]. Η αυστηρή δόμηση του οικισμού της Κάτω Σούδας αποτελεί εξαίρεση σε σχέση με το τυπικό Οθωμανικό οικισμό.

Η αυστηρή τυποποίηση που διέπει τις μονάδες κατοικίας, ο κάνναβος της κάτοψης του συνόλου, αλλά και η παρουσία (ή μη) ίχνους παλαιότερων κατασκευών μας βοηθούν να κατανοήσουμε τα όρια και την διάταξη του αρχικού οικισμού, στον οποίο είναι ξεκάθαρη η εικόνα ενός ενιαίου οικιστικού συνόλου. Ο αρχικός οικισμός αναπτύσσεται σε δύο βασικούς άξονες κάθετους μεταξύ τους. Στις παράλληλες οδούς Πλοτάρχου Μαριδάκη και Κανάρη και στην οδό Έλλης η οποία διχοτομεί τις παραπάνω κεντρικά.

32. Α. Χατζοπούλου, Πολεοδομικό Δίκαιο, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο e-book, σελ.30.

Εικ. 40 | Σήμανση των αρχικών στεγών, αεροφωτογραφία του οικισμού της Κάτω Σούδας, έτους 1956, Πηγή: Αρχείο Κτηματολογίου Ελλάδος

Οι αρχικές κατοικίες ήταν στο σύνολο 66, και κατατάσσονται σε τρεις βασικούς τύπους. Ο σχεδιασμός του οικισμού γίνεται με βάση ορθοκανονικό σύστημα. Η κύρια χωροθέτηση των κατοικιών γίνεται μεταξύ των οδών Π. Μαριδάκη και Κανάρη, οι οποίες οργανώνονται σε 2 οικοδομικά τετράγωνα σε μορφή καννάβου. Πιο συγκεκριμένα, τα εξήντα (60) κτίσματα ισοκατανέμονται σε τέσσερις (4) ομάδες των δεκαπέντε (15) κατοικιών με κοινή μεσοτοιχία, σε ισομεγέθη ορθογώνια οικόπεδα των 126 τ.μ. (6x21 μ.), με την μικρότερη πλευρά τους εφαπτόμενη στην κύρια οδό. Η είσοδος της κάθε κατοικίας βρίσκεται προς την πλευρά του δρόμου, αφήνοντας ελεύθερο χώρο στην πίσω πλευρά του οικοπέδου. Η συγκεκριμένη χωροθέτηση της αυλής δίνει στις κατοικίες εσωστρεφή χαρακτήρα και ιδιωτικότητα. Η διάταξη του υπαίθριου χώρου τοποθετεί τις γειτονικές αυλές σε επαφή, με μόνο διαχωρισμό αυτόν της μάντρας. Οι αυλές των κατοικιών της οδού Κανάρη βρίσκονται ακριβώς απέναντι από εκείνες της οδού Π. Μαριδάκη, δημιουργώντας ανάμεσα τους ένα μικρό σοκάκι πλάτους 1,5μ., από το οποίο υπήρχε άμεση πρόσβαση στον υπαίθριο χώρο των κατοικιών. Τα υπόλοιπα έξι (6) κτίσματα, βρίσκονται στον δεύτερο άξονα, επί της οδού Έλλης. Σε συνδυασμό με τις κατοικίες του δυτικού τμήματος της οδού Κανάρη περικλείουν το Τζαμί και ορίζουν τον κύριο δημόσιο χώρο συνάθροισης των κατοίκων.

Το Τζαμί με τον Μιναρέ του, χτίζεται την ίδια περίοδο με τον υπόλοιπο οικισμό, προκειμένου να εξυπηρετήσει της θρησκευτικές ανάγκες του πληθυσμού που μεταφέρθηκε εκεί, ο οποίος αρχικά ήταν αποκλειστικά μουσουλμανικός. Βρισκόταν στην γωνία της κεντρικής πλατείας και ήταν ένα σχετικά μικρό τρίκλιτο κτίσμα (μέγεθος κλίτους 13x5,5μ. και συνολική έκταση 220τμ.), με αψιδωτά ανοίγματα και παντελή απουσία διακόσμου τόσο στο Τζαμί όσο και στο Μιναρέ. Ο Μιναρές βρισκόταν στην νοτιοδυτική πλευρά του Τζαμιού και ήταν μετρίου ύψους, κατασκευασμένος με τον τυπικό τρόπο που συναντάμε στις περιοχές Χανίων-Ρέθυμνου[331] Είχε ισχυρή βάση μειούμενη προς τα επάνω και κυλινδρικό κορμό μικρού ύψους με περιμετρικό εξώστη, στο οποίον οδηγούσε μικρό τοξωτό άνοιγμα, όπου κανείς έφτανε προφανώς μέσω σπειροειδούς κλίμακας στο εσωτερικό του μιναρέ. Η στέγη ήταν κωνική, με σχετικά ήπια κλίση. Βάσει των παραπάνω στοιχείων, παραθέτουμε τα σχέδια της υπόθεσης για τη μορφή του αρχικού οικισμού της Τούζλας.

33. Μ. Μανούσακας, Τζαμιά Τεκέδες και Τουρμπέδες στον Νομό Χανίων, Εκδρόσεις Ερεισμα, Χανιά 2013, σελ. 93.

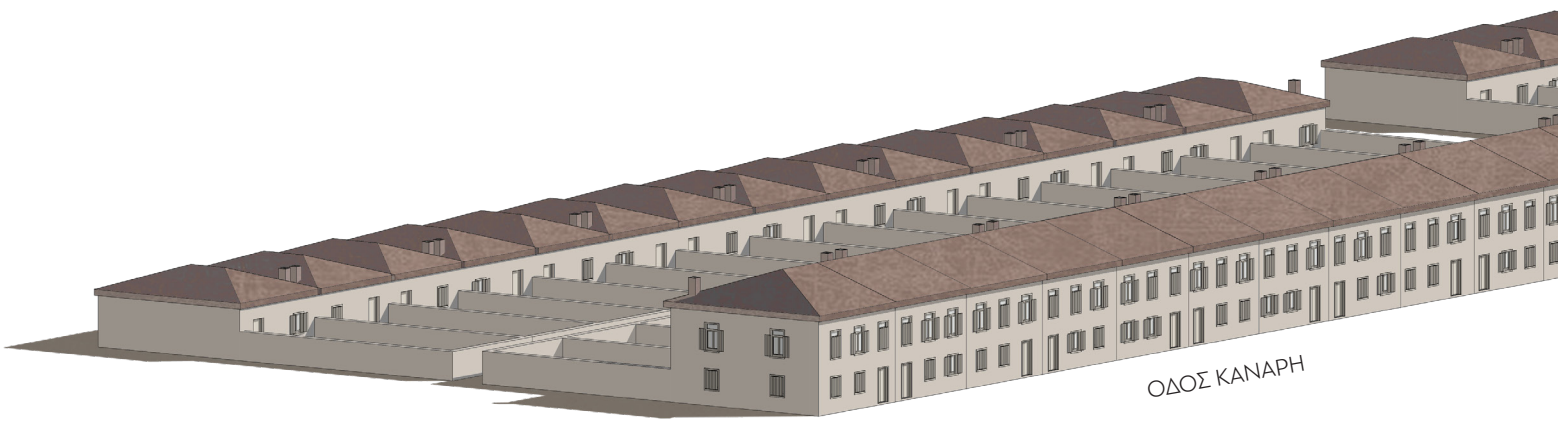

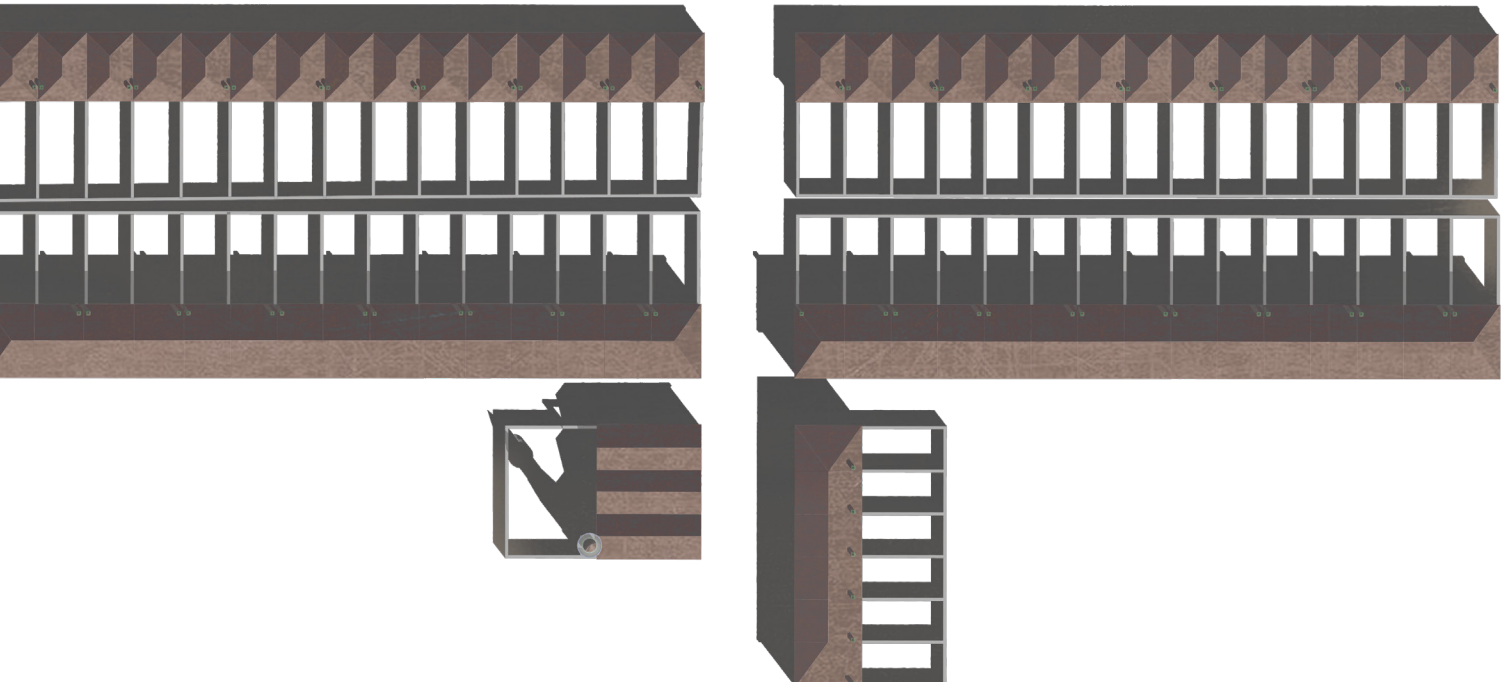

Υποθετική αναπαράσταση της κάτοψης στεγών του αρχικού οικισμού

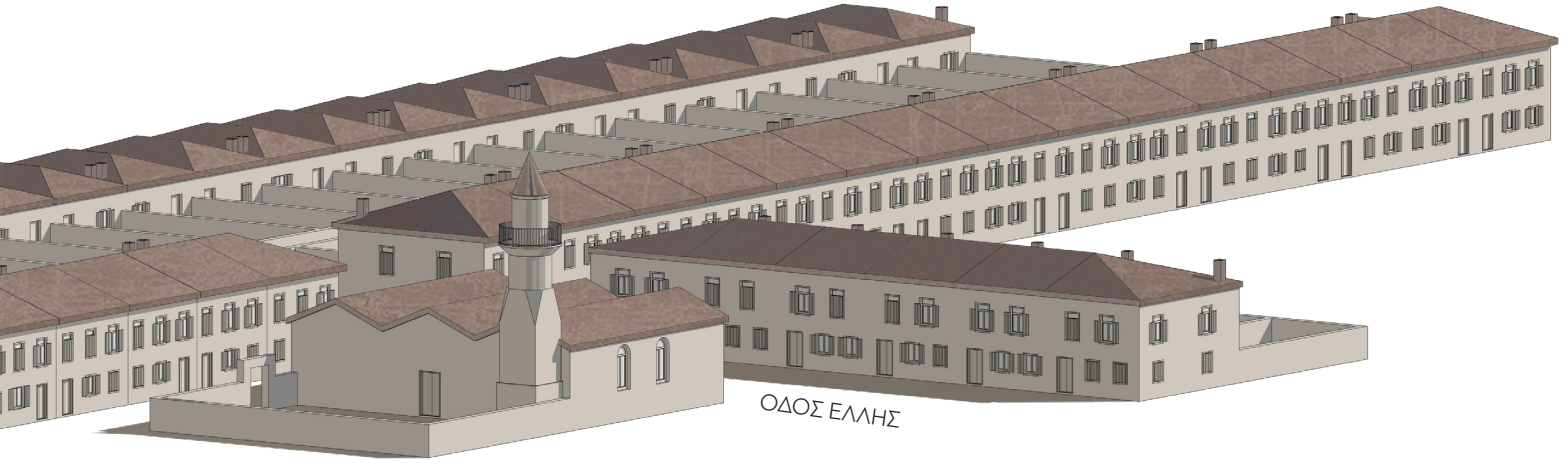

Αξονομετρική άποψη υπόθεσης αρχικού οικισμού.

5.2 Τύποι κατοικιών

5.2 α) Οι αρχικοί τύποι

Βάσει των δημογραφικών στοιχείων της όψιμης Οθωμανικής κυριαρχίας της Κρήτης, στα οποία φαίνεται πως στον δήμο Αζιζιέ (Σούδας) στην απογραφή του 1881, κατοικούσαν 591 άτομα, καθώς επίσης και την προηγούμενη ασφαλή υπόθεση σχετικά με τον αριθμό των κτισμάτων του αρχικού οικισμού (66), καταλήγουμε σε δύο πιθανές περιπτώσεις. Στην πρώτη περίπτωση θεωρούμε τις διώροφες κατοικίες των οδών Κανάρη και Έλλης ως μία μονάχα ιδιοκτησία, έτσι σε κάθε κατοικία αναλογούν κατά μέσο όρο εννέα (9) κάτοικοι. Στην δεύτερη περίπτωση, την οποία θεωρούμε και πιο πιθανή λόγω των κοινωνικών συνθηκών της περιόδου, θεωρούμε τις αντίστοιχες διώροφες κατοικίες ως δύο αυτοτελείς ιδιοκτησίες, μία στο ισόγειο και μία στον όροφο. Σε αυτή την περίπτωση οι συνολικές ιδιοκτησίες, άρα και οικογένειες, του αρχικού οικισμού είναι 102, 30 (Πλ. Μαριδιάκη) και 72 (36*2, στις οδούς Έλλης και Κανάρη). Οπότε, σε κάθε κατοικία αναλογούν περίπου έξι άτομα. Τα παραπάνω στοιχεία έρχονται σε αντιπαραβολή και αμφισβητούν την αναφορά του Στεργίου Γ. Σπανάκη, στο βιβλίο του «ΚΡΗΤΗ» (βλ. βιβλιογραφία), που κάνει λόγο για την εγκατάσταση 150 οικογενειών Μουσουλμάνων στον οικισμό της Κάτω Σούδας.

(Population par Communes)

Αριθμός	ΕΠΑΡΧΙΑΙ (Provinces)	Αριθμός	ΔΗΜΟΙ (Communes)	Χωρία (Villages)	Άρρενες (sexe masculin)	Θήλεις (sexe feminin)	Σύνολον (Total)
1	Χανέα (πόλις)	1	Χανίων (πόλεως)	1	7,029	6,783	13,812
2	Κυδωνέα	2	Ἀκρωτηρίου	16	1,852	1,806	3,658
»		3	Κεραμειῶν	18	1,317	1,393	2,710
»		4	Ἀλικιανοῦ	17	1,528	1,514	3,042
»		5	Πύργου Ψηλονέρου	21	1,275	1,236	2,511
»		6	Περιβολίων	10	2,830	2,799	5,629
»		7	Λάκκων	14	1,550	1,552	3,102
»		8	Ἀζιζιέ (Σούδας)	1	293	298	591
				97	10,645	10,598	21,243

Εικ .41 | Πίνακες, Γενικοί και συνοπτικοί επί του όλου πληθυσμού, 1881 , ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης

Οι κατοικίες χωρίζονται σε τρείς βασικούς τύπους

i) Ο πρώτος τύπος συναντάται στις κατοικίες της οδού Κανάρη. Πρόκειται για κτίσματα με δίρριχτη στέγη και ορθογωνική κάτοψη. Το συνολικό εμβαδόν της κάθε κατοικίας είναι περίπου 95 τ.μ. (διαστάσεων 6x8 μ.) και αναπτύσσεται σε δύο επίπεδα. Η είσοδος βρισκόταν πάντοτε επί της οδού Κανάρη, με άμεση πρόσβαση στο δρόμο. Η κλίμακα τοποθετούνταν απέναντι από την είσοδο, σε μικρή απόσταση από αυτή. επίσης, αντιπαραθέτοντας την θέση της εκάστοτε εισόδου με την θέση της καπνοδόχου, συμπεραίνουμε ότι η εστία βρισκόταν πάντοτε αντιδιαμετρικά της κλίμακας.

Στην πρώτη περίπτωση, που θεωρούμε ότι κάθε διώροφο κτίσμα φιλοξενούσε μία οικογένεια, συμπεραίνουμε ότι κάθε κατοικία χωριζόταν σε τέσσερις κύριους χώρους: το ισόγειο, αποτελούνταν από ένα διαμπερή διάδρομο που οδηγούσε στην πίσω αυλή, από έναν χώρο που πιθανό να λειτουργούσε είτε ως χώρος διημέρευσης είτε ως κρεβατοκάμαρα και

την κουζίνα - στο πίσω μέρος του κτιρίου και ο όροφος από τουλάχιστον δύο υπνοδωμάτια. Ενώ στην δεύτερη περίπτωση, που θεωρούμε ότι η κάθε διώροφο κτίσμα φιλοξενούσε δύο οικογένειες, συμπεραίνουμε ότι κάθε κατοικία χωριζόταν και πάλι σε τέσσερις χώρους, αλλά σε αυτή την εκδοχή ο διάδρομος της εισόδου δεν είναι διαμπερής και η πίσω αυλή είναι προσβάσιμη μόνο από του κατοίκους του ισογείου. Παραθέτουμε τις δύο εκδοχές της κάτοψης των κατοικιών της οδού Κανάρη, αλλά και κάποια σκαριφήματα από την σημερινή διάταξη των αντίστοιχων κτισμάτων.

Οι όψεις των κατοικιών: κάθε κατοικία είχε τρία ανοίγματα στο ισόγειο ίδιου πλάτους (80-90 εκ.) και ύψους 1,00-1,10 μέτρων (παράθυρα) και 1,90-2,00 μέτρων η πόρτα, ισοκατανεμημένα στο σύνολο της όψης. Σε κάθε περίπτωση το μεσαίο άνοιγμα ήταν παράθυρο, ενώ η πόρτα εναλλάσσεται ανά μια κατοικία στο δεξί και στο αριστερό τμήμα της κατασκευής. Τα ανοίγματα του ορόφου ήταν και αυτά τρία, και βρίσκονταν ακριβώς πάνω από αυτά του ισογείου, με το ίδιο πλάτος αλλά μεγαλύτερο ύψους 1,40-1,50 εκ. Επίσης τα τρία ανοίγματα του ορόφου είχαν σταθερό φεγγίτη. Όλα τα παράθυρα είχαν ξύλινα καρφωτά σκούρα. Η πίσω όψη προς τον υπαίθριο χώρο, παρουσίαζε ακριβώς την ίδια διάταξη και στα δύο επίπεδα.

Μικρή διαφοροποίηση παρατηρείται στις τέσσερις κατοικίες των απολήξεων των δυο οικοδομικών τετραγώνων της οδού Κανάρη. Συγκεκριμένα, είχαν τρίριχτη στέγη, και τουλάχιστον τέσσερα επιπλέον ανοίγματα στη τρίτη πλευρά τους. Δεν μπορεί να προσδιοριστεί ο ακριβής αριθμός των ανοιγμάτων στις πλευρές αυτές λόγω έλλειψης φωτογραφικού υλικού ή άλλων τεκμηρίων.

Α) Μία ιδιοκτησία ανά κτίσμα

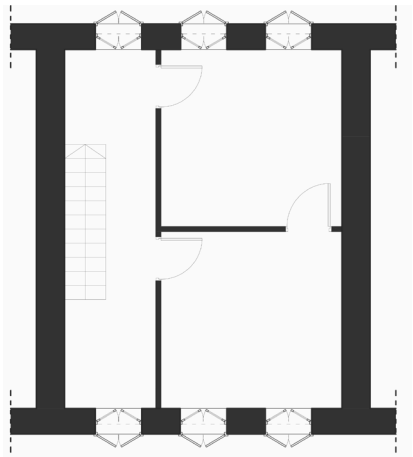

Όροφος

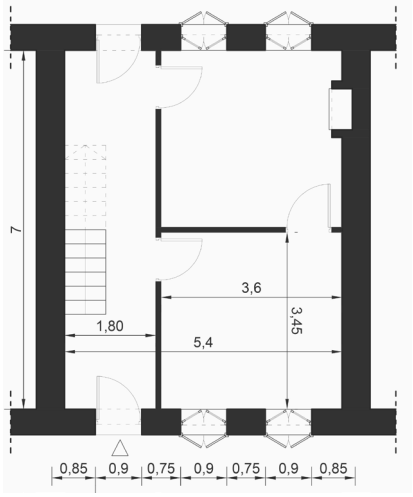

Ισόγειο

Α) Δύο ιδιοκτησίες ανά κτίσμα

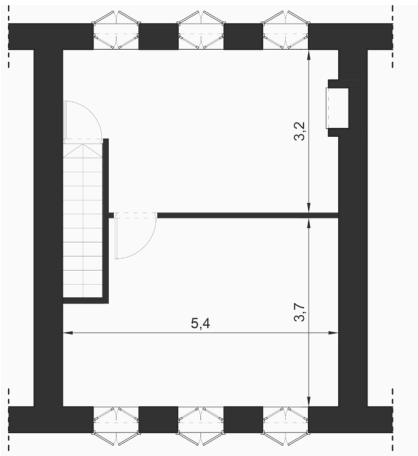

Όροφος

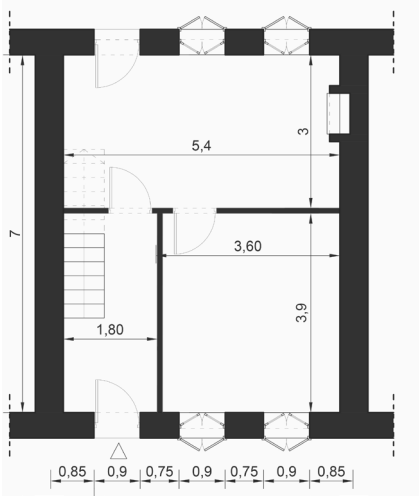

Ισόγειο

ii) Ο δεύτερος τύπος συναντάται στις κατοικίες της οδού Π. Μαριδάκη. Πρόκειται για μικρές ισόγειες κατοικίες με τετράριχτη στέγη. Και σε αυτή την περίπτωση, κάθε κτίσμα ήταν τοποθετημένο πάντα επί της προσόψεως του οικοπέδου με άμεση πρόσβαση προς τον δρόμο. Ακολουθούν ορθοκανονικό σύστημα και το συνολικό εμβαδόν της κάθε κατοικίας, η οποία είναι ικανή να φιλοξενήσει έως 6 άτομα, είναι περίπου 50τ.μ. (διαστάσεων 6x8 μ.). Η κάθε κατοικία αποτελούνταν από δύο κύριους χώρους, κουζίνα και υπνοδωμάτιο. Αντίστοιχη παρατήρηση για την θέση της εστίας, γίνεται και σε αυτόν τον τύπο, καθώς η εστία βρίσκεται πάντα αντιδιαμετρικά της εισόδου. Οι όψεις των κατοικιών: κάθε κατοικία είχε τρία ανοίγματα ίδιου πλάτους (80-90 εκ.) ισοκατανεμημένα στο σύνολο της όψης. Όπως και στον πρώτο τύπο, σε κάθε περίπτωση το μεσαίο άνοιγμα ήταν παράθυρο, ενώ η πόρτα εναλλάσσεται ανά μια κατοικία στο δεξί και στο αριστερό τμήμα. Παραθέτουμε την υπόθεση της αρχικής κάτοψης των κατοικιών της οδού Π. Μαριδάκη, η συγκεκριμένη διάταξη είναι αντιληπτή σε πολλά κτίσματα μέχρι και σήμερα παρ' όλες τις αλλαγές που έχουν υποστεί οι κατοικίες.

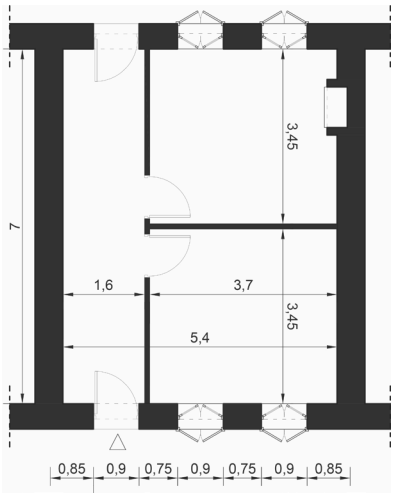

iii) Ο τρίτος τύπος προσεγγίζει τον πρώτο, με μικρές διαφοροποιήσεις και συναντάται στις έξι κατοικίες της οδού Έλλης, απέναντι από το Τζαμί. Πρόκειται για στενομέτωπα κτίσματα με δίρριχτη στέγη, τα οποία ακολουθούν ορθοκανονικό σύστημα. Το συνολικό εμβαδό της κάθε κατοικίας είναι περίπου 100 τ.μ. (διαστάσεων 5,5x9 μ.). Η διαρρύθμιση της κάτοψης είναι πανομοιότυπη με τον πρώτο τύπο τόσο στο ισόγειο όσο και στον όροφο. Η κύρια διαφορά τους παρατηρείται στις όψεις, καθώς λόγω του μικρότερου πλάτους διαφοροποιούνται τα ανοίγματα του ορόφου. Τα ανοίγματα είναι δύο αντί για τρία, πλάτους 80-90 εκ., ισοκατανεμημένα στο σύνολο της όψης. Επιπλέον στις έξι κατοικίες του τρίτου τύπου, η πόρτα βρίσκεται πάντα στην αριστερά πλευρά του ισογείου σε αντίθεση με τις διώροφες κατοικίες της οδού Κανάρη, όπου η θέση της εισόδου εναλλάσσεται ανά ένα κτίσμα. Παραθέτουμε κάποια σκαριφήματα από την σημερινή διάταξη των αντίστοιχων κτισμάτων.

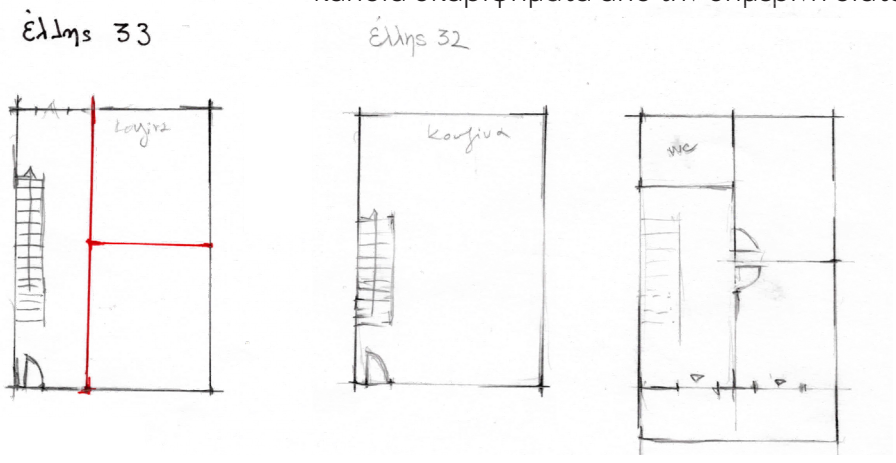

5.2 β) Τροποποιήσεις των αρχικών τύπων

Την δεκαετία του 1940, αρχίζει η επανακατοίκηση του οικισμού από οικογένειες με χαμηλή οικονομική επιφάνεια, με τα κτίσματα να βρισκόντουσαν σε κακή κατάσταση. Σίγα σιγά αρχίζουν οι αλλαγές στις κατοικίες, όπως έχουμε ήδη περιγράψει, προκειμένου να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των κατοίκων. Βασισμένοι σε φωτογραφίες από την περίοδο της Γερμανικής κατοχής, εκτιμούμε τις αλλαγές που έχουν υποστεί οι κατοικίες στην εσωτερική διαρρύθμιση. Πιο συγκεκριμένα οι πιο συχνές τροποποιήσεις ήταν η διάνοιξη μίας επιπλέον θύρας στις προσόψεις κάποιων κατοικιών αλλά και η σφράγιση του κεντρικού παραθύρου της, Η διάνοιξη μίας νέας θύρας πιθανότατα εξυπηρετούσε τον διαχωρισμό των διώροφων κτισμάτων σε δύο ιδιοκτησίες ή την ενίσχυση της ιδιωτικότητας των δύο κατοικιών (στην περίπτωση που θεωρήσουμε ότι κάθε κτίσμα φιλοξενούσε δύο οικογένειες). Η σφράγιση του κεντρικού παραθύρου πιθανότατα εξυπηρετούσε την κατασκευή τοίχου στη θέση αυτή. Βάσει του φωτογραφικού υλικού και των παραπάνω υποθέσεων, προχωρήσαμε στο σχεδιασμό των τροποποιημένων κατόψεων.

Όροφος

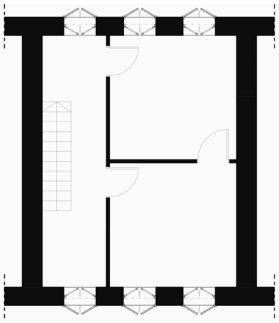

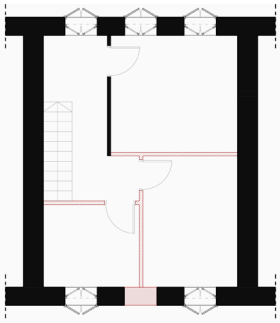

Τροποποίηση ορόφου,
μετά την σφράγιση
του κεντρικού ανοίγματος

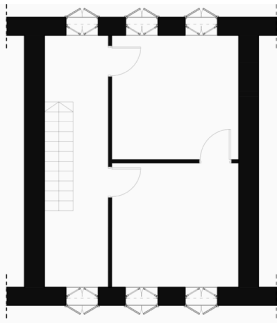

Ισόγειο

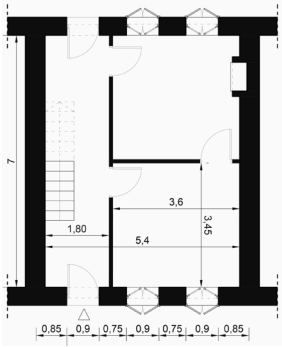

Αρχικός τύπος, μία ιδιοκτησία ανά κτίσμα

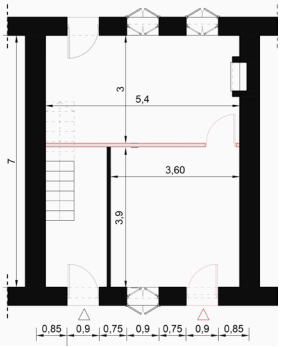

Τροποποίηση ισογείου
μετα την διάνοιξη νέας θύρας

Όροφος

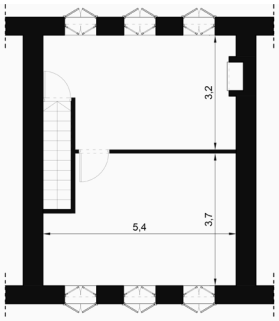

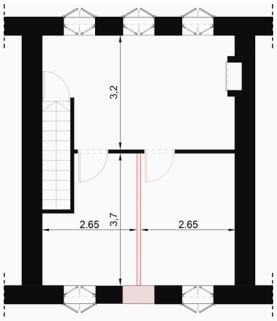

Τροποποίηση ορόφου,
μετά την σφράγιση
του κεντρικού ανοίγματος

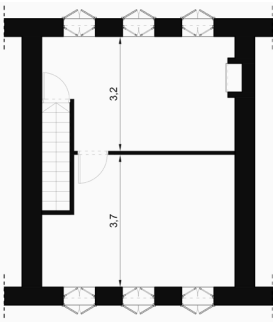

Ισόγειο

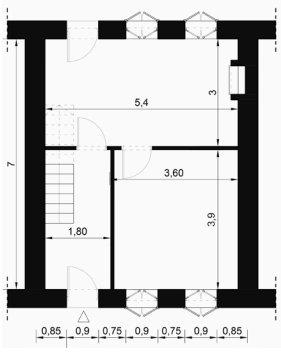

Αρχικός τύπος, δύο ιδιοκτησίες ανά κτίσμα

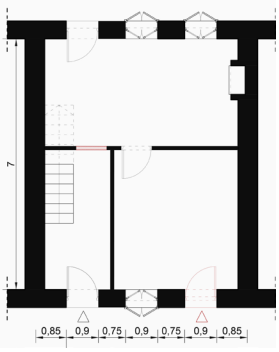

Τροποποίηση ισογείου
μετα την διάνοιξη νέας θύρας

5.3 Υλικά αρχικής κατασκευής οικισμού

Τα κυριότερα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή των κτισμάτων είναι η πέτρα και το ξύλο, που προέρχονται από ντόπιες πηγές. Όλες οι οριζόντιες φέρουσες κατασκευές, τα πατώματα, οι στέγες και τα ανώφλια των ανοιγμάτων φτιάχνονται από ξύλο. Από ξύλο επίσης φτιάχνονται λεπτοί μη φέροντες τοίχοι, σκάλες, δάπεδα, οροφές και κουφώματα. Η πέτρα χρησιμοποιήθηκε στα θεμέλια και στην κατακόρυφη φέρουσα κατασκευή. Οι εξωτερικοί τοίχοι είναι πέτρινοι, με πάχος 55-60 εκ, καλυμμένοι με επίχρισμα. Για την κατασκευή των κονιαμάτων χρησιμοποιείται ο ασβέστης (ασβεστοκονιάματα). Σύμφωνα με τη μαρτυρία ενός παλαιού εργολάβου της περιοχής, ο οποίος είχε αναλάβει μέρος στις επισκευές πολλών κτισμάτων του οικισμού, τα λίθινα θεμέλια έμπαιναν 50-60 εκ. μέσα στο έδαφος και κάτω από αυτά υπήρχαν τοποθετημένα τμήματα κορμών δέντρων. Πιθανότατα είχαν το ρόλο του πέδιλου, για την καλύτερη αντιμετώπιση του ασταθούς εδάφους λόγω των συχνών πλημμυρών. Στις μεσοτοιχίες συναντάμε λεπτούς τοίχους από τσατμάδες, ένα σύστημα πλαισίων, διαμορφωμένων από οριζόντια και κατακόρυφα ξύλινα μέλη (στρωτήρες, στύλοι, τραβέρσες), τα κενά του οποίου γεμίζονται με πρόσμιξη αργιλικής χωματόλασπης, άχυρου, κοπριάς και άλλων οργανικών ουσιών.

Τα παράθυρα και οι πόρτες ήταν καρφωτά, ευτελούς κατασκευής. Τα ανοίγματα των παραπάνω, γεφυρώνονταν από οριζόντια ξύλινα υπέρθυρα (σε όλο το πάχος της τοιχοποιίας). Το υπέρθυρο αποτελούνταν από πέντε ή έξι δοκάρια τα οποία εδράζονται εκατέρωθεν στην λιθοδομή. Το άνοιγμα περιμετρικά διαμορφώνεται από ημιλαξευτούς λίθους. Η ξύλινη κάσσα του κουφώματος βρίσκεται περίπου στο μέσον του πάχους του ανοίγματος, ενώ τα καρφωτά σκούρα των παραθύρων τοποθετούνταν στην εξωτερική παρειά του ανοίγματος. Το ξύλινο υπέρθυρο όπως και το σύνολο της λιθοδομής ήταν καλυμμένα με επίχρισμα.

Οι στέγες που παρατηρούνται είναι ξύλινες δίρριχτες και τετράριχτες με επικάλυψη βυζαντινών κεραμιδιών, χωρίς γείσο και κάποιο σύστημα συλλογής των υδάτων (λούκι) .

Γενικότερα τα υλικά της αρχικής κατασκευής, η απουσία διακόσμου και οι απλοϊκές μορφές των κτισμάτων, καθιστούν σαφές ότι πρόκειται για έναν οικισμό που δημιουργήθηκε για την στέγαση οικονομικά ασθενούς πληθυσμού.

5.4 Σύγκριση αρχικού οικισμού με την κατάσταση του 1946, αμέσως μετά τον Πόλεμο.

Έχοντας πλέον καταλήξει στην υπόθεση για την συνολική εικόνα του αρχικού οικισμού προχωρούμε σε σύγκριση με την μορφή στην οποία είχαμε τα πρώτα στοιχεία και στην οποία βρισκόταν αντικειμενικά στην χειρότερη κατάσταση του. Συγκρίνοντας την αεροφωτογραφία του 1946 και το φωτογραφικό υλικό από την Γερμανική κατοχή, με την αναπαράσταση μας επισημαίνουμε στις παρακάτω παρατηρήσεις. Οι περισσότερες αλλαγές εντοπίζονται στο βορειοανατολικό τμήμα της οδού Π. Μαριδάκη, τόσο όσον αφορά τις αλλαγές στα ίδια τα αρχικά κτίσματα όσο και στις πολλαπλές προσθήκες στους υπαίθριους χώρους τους. Τα παραπάνω οικοδομήματα είτε βρίσκονταν σε σημαντικά χειρότερη κατάσταση από τα υπόλοιπα οπότε και χρήζανε άμεσης επισκευής, κάτι το οποίο δεν είναι τόσο πιθανό καθώς γνωρίζουμε ότι το σύνολο του οικισμού είχε σημαντικά οικοδομικά προβλήματα, είτε οι ιδιοκτήτες τους βρίσκονταν σε καλύτερη οικονομική κατάσταση από τους υπόλοιπους κάτοικους του οικισμού. Η προηγούμενη υπόθεση θα μπορούσε να δικαιολογηθεί αν συνυπολογίσουμε το γεγονός ότι τα συγκεκριμένα κτίσματα βρίσκονταν πάνω στην οδό Μαριδάκη

Εικ. 42 | Κάτοικοι της Κάτω Σούδας στην οδό Πλωτάρχου Μαριδάκη, 1929. Πηγή: Αρχείο Σταύρου Μυριδάκη

η οποία συνέδεε ένα τμήμα της πόλης με τον λιμένα της Σούδας, γεγονός που δικαιολογεί την στέγαση εμπορικών χρήσεων, οι οποίες θα έφερναν έσοδα στους κατοίκους. Η ύπαρξη των δύο νεότερων κτισμάτων στο ανατολικότερο άκρο της οδού (σημερινή οδός Αβέρωφ) ενισχύει το παραπάνω επιχείρημα. Γενικότερα, όλο το βόρειο τμήμα του οικισμού το οποίο εφάπτεται στην οδό Π. Μαριδάκη μοιάζει να έχει υποστεί τις περισσότερες τροποποιήσεις, όπως αρκετές προσθήκες στις πίσω αυλές των κτισμάτων και επισκευές στις στέγες, το οποίο πιθανότατα στηρίζετε στην ύπαρξη καταστημάτων στην συγκεκριμένη οδό, καθώς οι εμπορικές χρήσεις της οδού Έλλης δεν έχουν αναπτυχθεί ακόμα. Αντίθετα, το εσωτερικό του οικισμού βρίσκεται σε σαφώς χειρότερη κατάσταση, έχοντας αρκετά κτίσματα σε κακή έως και ερειπιώδη κατάσταση. (φωτο κατοχή 2) Τέλος, εντοπίζονται κτίσματα στο νοτιοανατολικό τμήμα της οδού Κανάρη και στη σημερινή οδό Κυδωνίας, τα οποία είναι σαφώς μικρότερα από εκείνα του αρχικού οικισμού και δεν ακολουθούν την ίδια διάταξη.

Εικ. 43 | Αεροφωτογραφία 1946
Πηγή: Αρχείο Κτηματολογίου Ελλάδος

5.5 Σύγκριση αρχικού οικισμού με την σημερινή κατάσταση του

Μετά την υπέρθεση όλων των προηγούμενων αεροφωτογραφιών καταλήγουμε στον χάρτη που συμπυκνώνει όλες τις σημαντικές αλλαγές του αρχικού οικισμού της Κάτω Σούδας στο πέρασμα των δεκαετιών (1946-2023). Παρατηρούμε ότι οι περισσότερες ριζικές αλλαγές πραγματοποιήθηκαν μετά το 1990, όπως η ενοποίηση τριών ιδιοκτησιών και η ανέγερση νέου κτίσματος στη διασταύρωση Π. Μαριδάκη και Έλλης ή η νέα γραμμική οικοδομή στο μέσον της οδού Έλλης. Η οδός που διατηρεί έως και σήμερα, σε ένα βαθμό, το ύφος του αρχικού οικισμού, καθώς έχει τα περισσότερα ίχνη από τα παλαιά οθωμανικά κτίσματα, είναι η οδός Κανάρη και το νότιο τμήμα της οδού Έλλης. Αντίθετα, ο μεγαλύτερος όγκος των νέων επεμβάσεων βρίσκεται επί της οδού Μαριδάκη και στο βόρειο τμήμα της Έλλης. Επί του συνόλου των 66 κτισμάτων του αρχικού οικισμού, ευδιάκριτα ίχνη εντοπίζονται σε 27 από αυτά, περίπου το 40%. Η διάταξη των ανοιγμάτων των όψεων έχει μείνει σε μεγάλο βαθμό η ίδια, όπως και η θέση της εισόδου, πέρα από τη συνήθη πλήρωση του ενός από τα τρία αρχικά ανοίγματα. Οι περισσότερες στέγες έχουν διατηρήσει την αρχική μορφή τους αλλά έχει αντικατασταθεί το υλικό επικάλυψης, συνήθως με φύλλα αμιαντοτσιμέντου ή λαμαρίνα. Στα 66 αρχικά κτίσματα του οθωμανικού οικισμού προστέθηκαν εντός του περιγράμματός του άλλα 26 ανεβάζοντας το σύνολο των οικοδομημάτων στα 92, μία αύξηση της τάξεως του 39%. Τέλος, οι καθαιρέσεις κτισμάτων του αρχικού συνοικισμού στις οποίες έχουν ανεγερθεί νέες οικοδομές είναι 17, 24%.

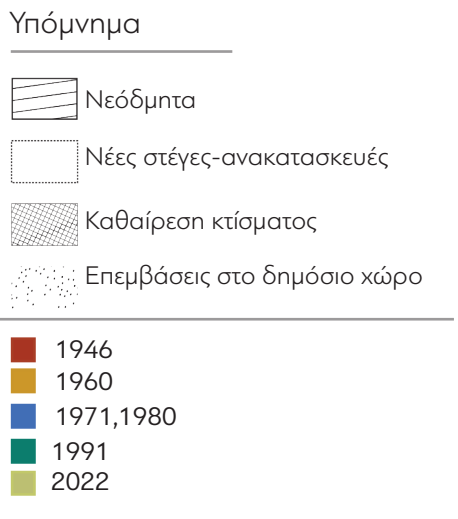

Εικ. 44 | Αεροφωτογραφία της Κάτω Σούδας έτος 2022.. Πηγή: Google Earth

5.6 Οι αιτίες για την σημερινή κατάσταση του οικισμού

Όπως είδαμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, σήμερα ο οικισμός βρίσκεται παραμελημένος, χωρίς πρόθεση να αναπτυχθεί ή/και να συντηρηθεί τις τελευταίες δύο δεκαετίες. Έτσι με βάση την παραπάνω έρευνα, συμπεραίνουμε ότι οι λόγοι για τους οποίους βρίσκεται σε αυτή την κατάσταση είναι:

α) Τα φυσικά προβλήματα της περιοχής, με κυριότερα την υγρασία και τις πλημμύρες. Παρά τις ατομικές προσπάθειες των κατοίκων να προστατέψουν της περιουσίες τους μέσω τροποποιήσεων στις κατοικίες, σύμφωνα με τους ίδιους και την κατάσταση της περιοχής, λείπουν ουσιαστικά αντιπλημμυρικά έργα και μέριμνα για τους πολίτες προκειμένου να προστατευθούν οι ίδιοι καθώς και ο οικισμός.

β) Τόσο το μικρό μέγεθος των οικοπέδων, όσο και περιορισμοί στο ΓΠΣ που αναφέρουμε προηγουμένως, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι δυνατότητες ανέγερσης νέων κτισμάτων εντός της περιοχής είναι περιορισμένες. Οι στενές προσόψεις των οικοπέδου, τα παλαιά λιθόκτιστα οικοδομήματα, καθώς και η ύπαρξη της ραδιοφωνικής κεραίας (ΕΡΑ) που ευθυνόταν για τους περιορισμούς στο ΓΠΣ, καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τις δυνατότητες (ή μη) και τα χαρακτηριστικά ανέγερσης των νέων κτισμάτων.

γ) Η ευτελής ποιότητα κατασκευής και τα χρόνια οικοδομικά προβλήματα των υφιστάμενων κτισιμάτων αυξάνουν το κόστος επισκευής ή/και ανακαίνισης τους. Επίσης, η ύπαρξη πολλών διαθέσιμων κενών οικοπέδων σε μικρή απόσταση από τον οικισμό της Κάτω Σούδας, χωρίς τους παραπάνω περιορισμούς στην δόμηση, οδήγησε το μεγαλύτερο πλήθος των νέων κατασκευών και επενδυτών εκτός του συνοικισμού.

ε) Όλα τα παραπάνω, αλλά και οι συνολικές κοινωνικές και πολιτικές μεταβολές των τελευταίων χρόνων, οδήγησαν στο κλείσιμο των καταστημάτων της περιοχής και στην ερείπωση αρκετών κατοικιών. Το γεγονός αυτό δημιουργεί μια περιοχή λιγότερη ελκυστική, ιδιαίτερα σε νέες οικογένειες και νεαρές ηλικίες. Βάσει των προηγουμένων, είναι λογικό ένας τόπος κατοικημένος κυρίως από ηλικιωμένους να μην αποτελεί πόλο έλξης για πιθανές επενδύσεις.

Κατόπιν λοιπόν του συνόλου της παραπάνω έρευνας και των συμπερασμάτων που αντλήσαμε, ο οικισμός της Κάτω Σούδας χρήζει ιδιαίτερης αλλά και περεταίρω προσοχής. Αν και αντιλαμβανόμαστε αφενός την επιθυμία και αφετέρου τις αντιδράσεις σχετικά με τις δυνατότητες ανέγερσης νέων κτισμάτων, θεωρούμε ότι τόσο ο προσανατολισμός των υφιστάμενων περιορισμών όσο και ο χαρακτήρας των επεμβάσεων που έχουν υλοποιηθεί μέχρι στιγμής, δεν επιδιώκουν να διαφυλάξουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του οικισμού που διατηρείται, μάλλον κατά σύμπτωση, από την Οθωμανική περίοδο. Κατά την γνώμη μας, τη μέγιστη ευθύνη για την διατήρηση του χαρακτήρα αυτού, αλλά και την επαναφορά ενός ζωντανού οικισμού, την έχει η Πολιτεία, τόσο μέσω δημιουργίας δημόσιων και κρατικών χρήσεων όσο και μέσω ουσιωδών έργων προστασίας στην εκάστοτε περιοχή, με άξονα τις κοινωνικές ανάγκες.

Η παρούσα εργασία αποτελεί την αφετηρία για περεταίρω έρευνα, καθώς μέσα από την ίδια την έρευνα προκύπτει πληθώρα νέων ερωτημάτων που παραμένουν ανοιχτά. Περαιτέρω, έρευνα σε Οθωμανικά αρχεία για την αρχική κατασκευή, όπως και μελέτη δικαιοπρακτικών εγγράφων, πχ. συμβολαίων ιδιοκτησίας, προκείμενου να αντληθούν ασφαλέστερα συμπεράσματα για τον καθεστώς ιδιοκτησίας των κατοίκων από το 1923 και έκτοτε, μπορεί να αποδώσει ενδιαφέροντα στοιχεία. Τέλος, απαραίτητη είναι η μελέτη και η πρόταση ανάπλασης με μέριμνα για την διατήρηση της φυσιογνωμίας του οικισμού.

6 Βιβλιογραφία - Κατάλογος εικόνων

Βιβλιογραφία

1. Ε. Αβδέλα, Ρ. Αλβανός, Δ. Κουσούρης, Μ. Χαραλαμπίδης, *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017.

2. Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940, άφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση*,Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020.

3. Α. Ε. Καρποδινη-Δημητριάδη, K*άστρα και Φορτέτσες της Κρήτης, Εικόνες και μνήμες, Φωτογραφίες: Λίζα Εβερτ–Ντόρα Μηναϊδη–Μαρία Φακίδη*, Εκδόσεις ΑΔΑΜ, Αθήνα 1990.

4. Α. Κλάδου – Μπλέτσα, *Τα Χανιά. 100 Χρόνια από την Ένωση, Εκδόσεις Τεχνικού Επιμελητηρίου*, Τμήμα Δυτικής Κρήτης, Χανιά 2015.

5. Η. Κολοβος, *Τα Οθωμανικά μνημεία των Χανίων*, Εν Χανίοις 5 (2011)

6. Γ. Κώνστας, *Αντιπλημμυρικά έργα σε εκκρεμότητα στη Σούδα*, Χανιώτικα Νέα, τεύχος 15082, Χανιά 2017

7. Α. Κωτσάκη, *Κρήτη 1913-2013 Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία μετά την Ένωση*, Εκδόσεις Πνευματικό Κέντρο Χανίων, ΣΑΔΑΣ – Πανελλήνια Ένωση Αρχιτεκτόνων . Τμήμα Χανίων, Χανιά 2014.

8. Μ. Μανούσακας, *Τζαμιά Τεκέδες και Τουρμπέδες στο νομό Χανίων* , Εκδόσεις Έρεισμα, Χανιά 2013.

9. Μ. Μανούσακας, *Φωτοαναδρομές στα παλιά Χανιά*, Εκδόσεις

Χανιώτικα Νέα, τεύχη 276 – 284, Χανιά 2010

10. Μ. Ποταμιτάκης, Τ*ο λιμάνι της Σούδας στο πέρασμα του χρόνου, σύντομο οδοιπορικό*, Εκδόσεις Συλλόγου μόνιμων δημόσιων υπαλλήλων Ναύσταθμου Κρήτης, Χανιά 1992.

11. Ι. Πολυχρονίδης , *Ναυτικό Νοσοκομείο Κρήτης 1969-1999*, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα 2010.

12. Σ. Γ. Σπανάκης, *Πόλεις και Χωρία της Κρήτης, στο πέρασμα των αιώνων , εγκυκλοπαίδεια Ιστορίας-αρχαιολογίας – διοίκησης και πληθυσμιακής ανάπτυξης*, Εκδόσεις Γραφικές Τέχνες Γ. Δετορακής Α.Ε.Β.Ε. Ηράκλειο Κρήτης 1991.

13. Σ. Γ. Σπανάκης , *Κρήτη, Β'. Δυτική Κρήτη, Τουρισμός-Ιστορία – Αρχαιολογία*, εκδόσεις Βαγγέλη Απ. Σφακιανάκη, Ηράκλειο Κρήτης 1964.

14. Ν. Σταυράκη, *Στατιστική του Πληθυσμού της Κρήτης*, Εκδόσεις Τυπογραφείων Παλλιγγενεσία Ιω. Αγγελοπούλου, Αθήνα 1890.

15. Θ. Ι. Φραγκιουδάκης, *Χρόνο-ιστορικός κατάλογος οικήσεων στον νομό Χανίων 1030-1905*, Εκδόσεις Ραδάμανθυς, Χανιά 2019.

16. Α. Χατζοπούλου, *Πολεοδομικό Δίκαιο*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

e-book

17. William James Stillman, *Cretan days (1865-1868)*, Atlantic Monthly V. 20, N. 121 (November 1867), pp. 533-543.

18. *Περιοδικό Ναυτική Επιθεώρησις*, Έτος 56ον Τεύχος 365 τόμος 99ος, Εκδόσεις Διευθύνσεως Ιστορίας Ναυτικού.

19. 1*922-2022 100 Χρόνια Μικρασιάτες στην Κρήτη, Αποκατάσταση, Ενσωμάτωση, Μνήμη*, Περιλήψεις Εισηγήσεων Ομιλητών Συνεδρίου, Χανιά 2022.

20. *Πίνακες, Γενικοί και συνοπτικοί επί του όλου πληθυσμού 1881* , ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης

21. *Στατιστική της κινήσεως του πληθυσμού, κατά το έτος 1921*, Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας – Διεύθυνση Στατιστικής, Εκδόσεις του Αθηναϊκού Τυπογραφείου, Αθήνα 1924.

22. *Χανιώτικα Νέα* , Τρόμος και πανικός στην Σούδα, Χανιά 2 Οκτωμβίου 1979, Αριθμός Φύλλου 3402.

Διπλωματικές - Ερευνητικές - Μεταπτυχιακές εργασίες

1. Μ. Γ. Γάσπαρη, Διπλωματική Εργασία, *Αμοργός. Το τσουνάμι της 9ης Ιουλίου 1956* , Πολυτεχνείο Κρήτης, Τμήμα Μηχανικών Περιβάλλοντος, 2005.

2. Α. Καλογεράκης, *Οθωμανική Κρήτη , ο αιώνας μετά την κατάκτηση, Η εφαρμογή του οθωμανικού δικαίου , οι μάρτυρες επί της διαδικασίας*, Μεταπτυχιακή εργασία, ΑΠΘ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας , 2009.

3. Μ. Κέκερη, Ερευνητική εργασία, *Τα συγκροτήματα κοινωνικής κατοίκησης, ο ρόλος τους στην εξέλιξη του αστικού τοπίου της πόλης των Χανίων* , Πολυτεχνείο Κρήτης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών. 2015.

4. Α. Λιζάρδου, Ερευνητική εργασία , *Rural_ Rurban _Urban| Η αστικοποίηση της υπαίθρου. Εφήμερη και μόνιμη κατοίκηση στο παράδειγμα παράκτιων οικισμών της Ανατολικής Αττικής*, Πολυτεχνείο Κρήτης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών. 2019.

5. Β. Μαυρίκα, Μεταπτυχιακή εργασία, *Το φρούριο Ιζζεντίν στον κόλπο της Σούδας: πτυχές ιστορίας και αρχιτεκτονικής στην ύστερη οθωμανική Κρήτη*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2022.

Κατάλογος εικόνων

Εικ.1 | Οχυρώσεις και προτάσεις κατασκευής οχυρώσεων από τους Βενετούς και οθωμανικά οχυρά στο λιμάνι της Σούδας από τον 13ο έως τον 19ο αιώνα. Πηγή: Αρακαδάκη 2002, σχέδιο σελ.22

Εικ. 2 | Φρούριο Ιτζεδίν . Πηγή: ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτη

Εικ. 3 | Το Τζαμί της Κάτω Σούδας, στην περίοδο της Γερμανικής Κατοχής. Πηγή: Αρχείο Σταύρου Μυριδάκη

Εικ. 4 | Πρόσφυγες στην Κάτω Σούδα, στον οικισμό “Αζιζιέ” ή “Τούζλα”. Πηγή: Αρχείο Σταύρου Μυριδάκη

Εικ. 5 | Ο οικισμός “Αζιζιέ” ή “Τούζλα”, 1941. Πηγή: Αρχείο Μανώλη Μανούσακα

Εικ. 6 | Προσφυγοπούλες φθάνουν στον Πιραιά, 1922 . Πηγή: Συλλογη Π.Πουλίδη_Αρχείο ΕΡΤ
Εικ. 7 | Προσωρινή στέγαση προσφύγων, 1922 . Πηγή: Συλλογη Π.Πουλίδη, Αρχείο ΕΡΤ
Εικ. 8 | Προσωρινή εγκατάσταση προσφύγων, σκηνές σε πλατεία του Πειραιά. Πηγή: Συλλογη Π.Πουλίδη, Αρχείο ΕΡΤ
Εικ. 9 | Πρόσφυγες στα σκαλία της εκκλισίας του Αγίου Νικολάου στον Πειραιά, 1922. Πηγή: Συλλογη Π.Πουλίδη, Αρχείο ΕΡΤ
Εικ. 10 | Σήμανση των κύριων οδών του οικισμού στη Κάτω Σούδα, Πρόσφατη αεροφωτογραφία. Πηγή: Google Earth
Εικ. 11 | Σήμανση τωμ ορίων του οικισμού της Κάτω Σούδας και της ακτογραμής του μόλου, Αεροφωτογραφία, έτος 1946. Πηγή: Αρχείο Κτηματολογίου Ελλάδος
Είκ. 12 | Οδός Κανάρη, 1929. Πηγή: Αρχείο Μανώλη Μανούσακα
Είκ. 13 | Άποψη οικισμού από τη νοτιοανατολική πλευρά , περίοδος Γερμανική Κατοχής Πηγή: Αρχείο Μανώλη Μανούσακα
Εικ.14 | Άποψη οικισμού, οδός Κανάρη, περίοδος Γερμανική Κατοχής Πηγή: Αρχείο Μανώλη Μανούσακα
Εικ. 15 | Άποψη του οικισμού από ψηλά, περίοδος Γερμανικής Κατοχής, Πηγή : Αρχείο Μανώλη Μανούσακα από μουσείο , Budesharchive Εθνικό Γερμανικό Αρχείο.
Εικ.16 | Άποψη οικισμού από τη νοτιοανατολική πλευρά - άποψη του Τζαμιού, περίοδος Γερμανική Κατοχής Πηγή: Αρχείο Μανώλη Μανούσακα
Εικ. 17 | Άποψη οικισμού, οδός Κανάρη, περίοδος Γερμανική Κατοχής Πηγή: Αρχείο Μανώλη Μανούσακα
Εικ.18 | Άποψη οικισμού από τη νοτιοανατολική πλευρά - άποψη του Τζαμιού, περίοδος Γερμανική Κατοχής Πηγή: Αρχείο Μανώλη Μανούσακα
Εικ. 19 | Σήμανση των ορίων του οικισμού της Κάτω Σούδας και της ακτογραμής. Αεροφωτογραφία, έτος 1960. Πηγή: Αρχείο Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού (ΓΥΣ)
Εικ.20 | Οδός Έλλης, συνάθριση κατοίκων κατά τον εορτασμό κάποιου χαρμόσυνου γεγονότος, 1950, Πηγή: Αρχείο Μανώλη Μανούσακα
Εικ. 21 | Άποψη οικισμού, οδός Κανάρη, 1956. Πηγή: Αρχείο Σταύρου Μυριδάκη
Εικ. 22 | Άποψη οικισμού Πλωτάρχου Μαριδάκη, δεκαετία 1960. Πηγή: Αρχείο Χανιώτικα Νέα
Εικ. 23 | Κάτοικοι του οικισμού της Κάτω Σούδας, οδός Πλωτάρχου Μαριδάκη, μεταξύ 1960-1965. Πηγή αρχείο Μανώλη Μανούσακα
Εικ. 24 | Σημερινό κτίσμα επι της οδού Έλλης (παλαιό 3ο κλίτος Τζμιού). Πηγή: Προσωπικό αρχείο
Εικ. 25 | Αεροφωτογραφία, έτος 1960.) Πηγή: Αρχείο Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού (ΓΥΣ)
Εικ. 26 | Σήμανση των ορίων του οικισμού της Κάτω Σούδας και της ακτογραμής. Αεροφωτογραφία, έτος 1971.
Πηγή: Αρχείο Κτηματολογίου Ελλάδος

Εικ. 27 | Ρυμοτομικό σχέδιο οικισμού Κάτω Σούδας του Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου (ΓΠΣ) , 1989. Πηγή : Αρχεία Υπηρεσίας Δόμησης του Δήμου Χανίων

Εικ. 28 | . Αεροφωτογραφία, έτος 1971. Πηγή: Αρχείο Κτηματολογίου Ελλάδος

Εικ. 29 | Αεροφωτογραφία, έτος 1991. Πηγή: Αρχείο Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού (ΓΥΣ)

Εικ. 30 | Σήμανση των ορίων του οικισμού της Κάτω Σούδας και της ακτογραμής. Αεροφωτογραφία, έτος 1991. Πηγή: Αρχείο Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού (ΓΥΣ)

Εικ. 31 | Σημερινή άποψη κατοικίας της οδού Κανάρη, έτος 2023. Πηγή: Προσωπικό αρχείο

Εικ. 32 | Σημερινή άποψη κατοικίας της οδού Κανάρη, έτος 2023. Πηγή: Προσωπικό αρχείο

Εικ. 33 | Σημερινή άποψη κατοικίας της οδού Κανάρη, έτος 2023. Πηγή: Προσωπικό αρχείο

Εικ. 34 | Σήμανση των ορίων του οικισμού της Κάτω Σούδας και της ακτογραμής. Αεροφωτογραφία, έτος 1991. Πηγή: Αρχείο Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού (ΓΥΣ)

Εικ.35 | Άποψη της οδού Πλωτάρχου Μαριδάκη, αριστερά έτους 1997, Πηγή : Αρχείο Σταύρου Μυριδάκη , δεξιά φωτογραφία έτους 2023, Πηγή : Προσωπικό αρχείο.

Εικ.36 | Άποψη της οδού Κανάρη, αριστερά έτους 1997, Πηγή : Αρχείο Σταύρου Μυριδάκη , δεξιά φωτογραφία έτους 2023, Πηγή : Προσωπικό αρχείο.

Εικ.37 | Άποψη των δύο αριστερότερων κλίτων του παλιού Τζαμιού, στην οδό Έλλης, αριστερά έτους 1997, Πηγή : Αρχείο Σταύρου Μυριδάκη , δεξιά φωτογραφία έτους 2023, Πηγή : Προσωπικό αρχείο.

Εικ.38 | Άποψη της διασταύρωσης των οδών Έλλης και Κανάρη, αριστερά φωτογραφία από την Γερμανική Κατοχή , Πηγή : Αρχείο Μανώλη Μανούσακα,
δεξιά φωτογραφία έτους 2023, Πηγή : Προσωπικό αρχείο.

Εικ. 39 | Αεροφωτογραφία του οικισμού της Κάτω Σούδας, έτος 2022 Πηγή: Google Earth

Εικ. 40 | Σήμανση των αρχικών στεγών, αεροφωτογραφία του οικισμού της Κάτω Σούδας, έτους 1956, Πηγή: Αρχείο Κτηματολογίου Ελλάδος

Εικ .41 | Πίνακες, Γενικοί και συνοπτικοί επί του όλου πληθυσμού,1881 , ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης

Εικ. 42 | Κάτοικοι της Κάτω Σούδας στην οδό Πλωτάρχου Μαριδάκη, 1929. Πηγή: Αρχείο Σταύρου Μυριδάκη

Εικ. 43 | Αεροφοτογραφία 1946. Πηγή: Αρχείο Κτηματολογίου Ελλάδος

Εικ. 44 | Αεροφωτογραφία της Κάτω Σούδας έτος 2022.. Πηγή: Google Earth

Ευχαριστούμε τον καθηγητή κο Κλήμη Ασλανίδη, επιβλέποντα της ερευνητικής μας εργασίας, τους Μανώλη Μανούσακα και Σταύρο Μυριδάκη που μας παρείχαν απλόχερα το φωτογραφικό τους υλικό και τις γνώσεις τους, καθώς επίσης και όλους τους φίλους που μας στήριξαν και μας βοηθήσαν, για την διεκπεραίωση της παρούσας ερευνητικής εργασίας.